

UDC 342.4(497.11)(091)
UDC 94(497.11)
<https://doi.org/10.2298/ZMSDN2594197P>
КРИТИЧКА СТУДИЈА
Примљен: 26. 5. 2025.
Прихваћен: 1. 7. 2025.

ЕВРОПОДОБНОСТ НА ПРИМЕРУ ЈЕДНЕ КЊИГЕ ИЗ УСТАВНЕ ИСТОРИЈЕ СРБИЈЕ

МАРКО ПАВЛОВИЋ

Универзитет у Крагујевцу, Правни факултет
Јована Цвијића 1, Крагујевац, Србија
srbilica@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0002-0689-3052>

САЖЕТАК: Критичка студија (поводом књиге D. Popovica *Constitutional History of Serbia*) садржи два тока. С једне стране се износе примери европодобности која се огледа у повлађивању „европским” стереотипима и предрасудама о Србима, и њиховој историји и уставности. Паралелно са примерима европодобности, аутор указује на то како би требало писати Уставну историју Србије: који се извори и литература морају користити, и какво је било стварно стање које је сасвим различито од оног које долази из европодобне визуре. Као примере европодобности аутор, на пример, наводи објашњење изградње српске нације без помена средњег века; налажење Локове и америчке тријаде живот–слобода–имање код Грујовића и Вука Карацића; представљање српских интереса као зла српског национализма; представљање југословенских, односно хрватских ставова као научне истине; неупитна добронамерност европских интервенција; уставни развитак Србије у правцу достизања европске врлине. Као посебан облик европодобности, аутор износи навођење израза из српских ћириличних докумената на хрватској латиници. Аутор закључује да је Поповићева (европодобна) *Уставна историја Србије* сува, анемична, сиромашна, осакаћена и досадна. Међутим, уставна историја Србије, ако није најживописнија и најбогатија међу свим уставним историјама света, засигурно је једна од њих. Она је имала своје мученике, своје „аминаше” и „уставождерце”; у њој се преламала васцела историја европске уставности.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: изградња нације; догађаји; устав; тријада живот–слобода–имање; „међународна заједница”; „Востани Србије”

Издавачка кућа Brill, у својој „библиотеци балканских студија”, објавила је 2021. књигу Драгољуба Поповића *Constitutional history of Serbia*. Ова Брилова едиција „требало је да задовољи растуће међународно интересовање за балканске студије”. У њој се наводно „објављују висококвалитетна дисциплинарна и интердисциплинарна истраживања о свим аспектима Балкана са фокусом на историју, политику и културу”. Дакле, Поповићева *Уставна историја Србије* једна је од Брилових висококвалитетних књига која треба да задовољи растућу радозналост међународне, односно европске публике (пошто се ради о европској издавачкој кући). Већ по пројектованом квалитету и задатку, Поповићева *Уставна историја Србије* заслужује посебну пажњу српских уставноправних историчара, али и радознале српске публике уопште.

„**Свеж приступ**”. Поповић, у предговору своје књиге *Уставна историја Србије*, прво износи неке податке о наводном стању српске уставно-историјске науке, и о својим разлозима за писање нове књиге на ту тему. Он прво наводи да је „прошло више од 80 година од како је уставна историја Србије била тема једног свеобухватног дела на српском језику”. Била је то књига Јаше Продановића *Уставни развићак и уставне борбе у Србији* (1936). Поповић каже: „Као што показује наслов књиге, Продановић је користио приступ који се састојао од истраживања уставног развитка у светлости политичких догађаја. Његов метод излагања предмета био је чисто хронолошки”. С обзиром на то да је била посвећена уставноисторијској теми, Продановићева књига „остала је изузетак”. До тога је, по Поповићу, дошло „прво, због прекомерног интелектуалног утицаја дела Слободана Јовановића,¹ и, друго, због универзитетских планова”, у којима уставна историја Србије није постојала као засебан наставни предмет.

Ништа од овога није тачно. Јер, потоњи писци нису били толико поводљиви да не би писали уставну историју Србије у једној књизи, зато што то није учинио Слободан Јовановић. Затим, није тачно да је прошло 80 година без иједног дела посвећеног уставном развоју Србије. Наиме, две књиге са два научна скупа посвећена су уставном развоју Србије [*Уставни развићак Србије у XIX и почетком XX века*, 1990; *Два века српске уставности*, 2010]. Уз то, постоји и једна уставна историја Србије, коју је академик Миодраг Јовичић окарактерисао као „вансеријску књигу”. Ради се о књизи писца ових редова која носи наслов *Преображенски устав – први српски устав* (Крагујевац 1997). Она не носи назив уставна историја Србије, али она то јесте. Речју академика Јовичића (између осталог, и писца *Лексикона српске уставности*): „Преображенски устав – први српски устав је без икакве сумње вансеријска, оригинална књига ... Павловић је први у нашој уставноправној историографији јасно и изричито изложио своја схватања која одударaju од општеприхваћених. ... Књига ће у сваком

¹ Поповић напомиње да Слободан Јовановић „највећи српски правни научник свих времена, писао је између два светска рата уставну историју Србије у серији од неколико књига, али су његове књиге ишле далеко иза теме. Јовановићев рад је јединствен и ишао је далеко иза оквира уставне историје као дисциплине. У Јовановићеву уставну историју укључене су теме које се односе на политику, економију и друштво. Овај писац бриљантног стила није објавио рад о уставној историји Србије у једној свеобухватној књизи.”

случају својим читаоцима дати нове погледе на једно важно раздобље наше уставноправне историје и пружити и уживање у читању” [Јовичић 1998: 217–220]. Такође, *Српска љравна исџорија* (Крагујевац 2005) од истог аутора садржи комплетну уставну историју Србије.²

Није тачно да је у универзитетским плановима уставна историја Србије остала без засебних предмета. Засебни предмети из уставне историје Србије постоје на правним факултетима у Крагујевцу, Нишу и Београду. „Историја српске уставности” постоји на мастер и докторским студијама Правног факултета у Крагујевцу. „Уставна историја Србије” (као опциони предмет на Правном факултету у Нишу) првобитно је била направљена и акредитована на основу књиге *Српска љравна исџорија* писца ових редова.

Max-Planck изнад свега. У међувремену – наводи даље Поповић – неколико научника са више српских универзитета објавило је „бројне студије о различитим темама из уставне историје Србије”. Одајући им признање за њихове „вредне доприносе”, Поповић их је поменуо иницијалом имена и презимена. Двоје од деветоро овако поменутих, нису нигде цитирани, нити наведени у литератури (што само по себи оповргава почетну Поповићеву тезу о њиховом вредном доприносу). Уз ових двоје, четворо је цитирано једанпут или неколико пута реда ради. Поповић је имао своје праве фаворите у сарадницима на збирци чланака у књизи коју је објавио Макс Планк институт: „Многи нови напори су се десили и нове публикације су објављене у последњих пар година. Ово се великим делом дугује пројекту у оквиру истраживања Макс Планк института за европску правну историју у Франкфурту на Мајни. Професори *Stolleis* и *Simon* били су задужени за велики пројекат који се односио на цео регион југоисточне Европе. Професор *Simon* био је уредник другог тома књиге која је обухватила правни и уставни развитак Србије” [*Konflikt und Koexistenz*, 2017]. Уз ово, Поповић је навео имена седам „српских сарадника” на овој књизи (*in order of appearance*). Ови Поповићеви наводи су индикативни барем из два угла. С једне стране, Поповић једном страном институту даје огроман значај за развитак српске уставноисторијске науке, што је само по себи нетачно и неумесно. Друго, Поповић даје изузетан значај писцима који су своје прилоге објавили у оквиру пројекта једног страног института. Седам писаца сарадника су, пак, некомпетентна лица: нико од њих није се бавио уставном историјом Србије. Један од њих је византолог, други је докторирао на Катанској буни, трећи и четврти су историчари-кривичари, пети је античар³, шести је романиста, и седми

² Исти аутор је уставну историју Србије обрадио и у: [Павловић 2008].

³ Ради се о Сими Аврамовићу. Поповић цитира његов чланак о Српском грађанском закону који је објављен у публикацији „Макс Планк” института. Веома је индикативно што Поповић не помиње Аврамовићев чланак о Сретењском уставу, који је овај објавио у реномираним *Аналима* Правног факултета у Београду (док је био главни уредник). До тог чланка С. Аврамовић иначе веома (безразложно) држи. Али, Поповић није посветио пажњу овом чланку, очигледно због тога што му недостаје „чаробни мирис” Макс Планк института. Чланак о СГЗ-у нема везе са уставном историјом Србије, али има везу са институтом Макс Планк, па је европски подобан.

цивилиста, а по потреби конституционалиста. Дакле, све један до другог нестручни људи. Али, то се по „европејском сатоказу” баш тражи. По старом „добром” евроугодном комунистичком обрасцу, писци српске уставне историје се бирају не по знању и умењу, него по принципу негативне селекције. Јер, Европи нису потребни прави зналци, него обични бележници на задате теме и исходе.

Драгнић као некад Маркс. Поповић посебан значај даје Алексу Драгнићу, кога сматра неком врстом енглеске верзије Јаше Продановића. За Драгнићев *Развитак парламентарне владе у Србији* (Њујорк 1978), Поповић наводи да је била „водећа публикација” али је „стара више од четрдесет година. То је мала, елегантно презентована књига од Алексе Драгнића – наставника са Вандербилта, који је изложио уставну историју Србије⁴ *en grandes lignes*, као процес тежења парламентарној влади. Драгнићева књига садржи мање од 140 страна.” Драгнић је „свој приступ описао као ’углавном хронолошки’, али је ипак напоменуо да је главна тема његове књиге била ’борба за демократију’ и посебно напор да се осигура парламентарна влада”. Драгнићевој студији, као и Продановићевој, је по Поповићу недостајао приступ „уставности као концепту”.

Одабир Драгнића као водећег америчког писца за историју српске уставности је крајње погрешан. Онај ко је имао у рукама књигу Мајкла Бора Петровића, могао је да закључи да је Драгнић маргиналац, местимично студентско-семинарског и аматерског нивоа. У поређењу са српским текстом Јаше Продановића, енглески текст Алексе Драгнића нема никакву вредност, и за озбиљног писца није вредан помена. Међутим, Поповић је у Драгнићу нашао свога Маркса.

Захваљујући Драгнићевој књизи, зборнику чланака Макс Планк института, једној маргиналној књижици о постанку Устава од 1869, и једном уставном праву са „Прегледом уставне историје Србије” на енглеском језику (једног позитивисте), Поповић је закључио: „може се рећи да је стање научних истраживања постало зрело за нову синтезу. Постоји потреба за свежим приступом уставној историји Србије која је и хронолошки

Нешто већи значај Поповић даје другом Аврамовићу, Драгутину, кога помиње усред текста именом и презименом, придајући му велике заслуге за установљење разлике између владавине права и правне државе код Срба: „Деценије еволуције српског правног мишљења о овом предмету биле су прошле, када је млади научник објавио чланак, који је дао темељни преглед развитка концепта владавине права”. Драгутин Аврамовић, „професор права на Универзитету у Новом Саду, упоредио је два концепта и истакао кључно питање већ у наслову свог чланка: Да ли су они исти или се разликују? ... Према ауторовом гледишту, концепт владавине права перципира људска права као претходницу држави, што није случај са концептом правне државе”. Овде је Поповићев навод двоструко неистинит. Прво, када је 2010. објавио поменути чланак, Д. Аврамовић је био само „асистент Криминалистичко-полицијске академије у Земуну”. Друго, Д. Аврамовић није открио ништа, него је цитирао проф. М. Живковића који је одређено питање обрадио под насловом „Владавина права и правна држава”. Дакле, Поповић је „дијете Драгутина” промовисао у професора и великог откриватеља. Разлог је вероватно врло прозаичан: Драгутин је Симин син, а евроугодно је поменути и оца и сина...

⁴ Сам Драгнић каже да његова књига није уставна историја, него „студија о политичком развитку”. Дакле, Поповић је направио кључну методолошку грешку и на самом почетку помешао жанрове: уставну историју са политичком.

и предметно оријентисана, којом се чини напор да се проучи еволуција уставности и излажу догађаји хронолошки.” Такву је наводно књигу написао Поповић под насловом *Уставна историја Србије*.

The case study. Поповићева *Constitutional History of Serbia* састоји се из три дела. „Први део се бави главним током развитака узимајући у обзир догађаје и еволуцију институција. Други део излаже еволуцију два фундаментална концепта – људских права и владавине права. У овај део је укључено и изучавање уставног права у Србији, с обзиром да је оно неопходно за исправно разумевање уставне историје Србије. Трећи део бави се узајамним односима између Србије и Југославије са становишта уставног развитака.”

Поповић је квалификовао своју књигу као *case study* (студију случаја)⁵. Овде се ради о подражавању Драгнића који је своју књигу о развоју парламентаризма такође квалификовао као *case study*. Појам „студије случаја” долази из англо-америчке науке, и већ по томе је европодобан појам. Јер, свако копирање и угледање европских вазала на америчког суверена је европодобно. У складу с тим, претпоставља се да студија случаја звучи много модерније и европејскије од нпр. појма монографија. У погледу *case study* ипак је било неке разлике између Поповића и Драгнића. Наиме, Поповић је овај појам употребио без резерве, док је Драгнић напоменуо да је његова књига студија случаја у извесном смислу (“In a sense this is a case study of political development ...” [Dragnich 1978: 9]).

Још једном, на самом почетку књиге, Поповић је подражавао Драгнића. Израз „изградња нације” (*Nation Building*), који је Драгнић ставио у наслов првог дела своје књиге, Поповић је ставио у поднаслов своје прве главе, а могао је и у наслов. Наиме, Поповић је своју прву главу насловио „Порекло модерне нације” (*Origins ...*). За њом следи поднаслов „Изградња нације” (*Nation Building*). Ова два наслова су у нескладу. Јер, наслов главе не може бити ужи појам, што је случај код Поповића, од подналова. *Origins* је уже од *Building*, а *Modern nation* је уже од *Nation*. Овај несклад у тексту Поповића дошао је услед некритичког угледања на Драгнића. Иако је од Драгнића преузео наслов „Изградња нације”, он је додао наднаслов „Порекло модерне нације”, да би се бар у понечему, па макар и у погрешном наслову разликовао од Драгнића. Иначе, Поповић није написао разлику између „Модерне нације” и „Нације”.

Драгнић је под насловом „изградња нације” писао о политичком развиту Србије од Првог српског устанка до убиства кнеза Михаила. Испод наслова „изградња нације” ставио је поднаслов „борба за аутономију 1804–1838”, и писао: „Догађаји везани за српске устанке против Турака 1804. и 1815. године ... могу се шире гледано, окарактерисати као борба за аутономију (до потпуне независности) и стварање домаћег политичког система ...” Драгнић није дао никакво уводно објашњење појма изградња нације, као што је то учинио Поповић.

⁵ “... the case study of a country that had been an independent state and then a part of Yugoslavia ...”, p. XIII.

„Изградња нације”. Поповић је и нацију и изградњу нације објаснио у форми увода и закључка на две стране, а затим је писао о правно-политичком развоју Србије од Првог устанка до краја олигархијске уставо-бранитељске владавине (1858). Кнез Михаилову владавину пребацио је у другу главу под насловом „Уставна монархија”. Поповић је почео са напоменом да „није лако одредити почетак изградње српске нације. Овај предмет има најмање два аспекта, због тога што процес изградње нације може бити сагледан у њеној политичкој и културној димензији”. Према политичком критеријуму, „изградња нације почела је са оружаном побуну против отоманских Турака у Београдском пашалуку, који се данас налази у централној Србији, у години 1804. Догађај је познат као Први српски устанак...”. „Културни аспект процеса изградње нације, је, међутим био старији од политичког”. Културна изградња нације почела је, наводно, у другој половини 18. века, и то књигама два историчара: Јулинца и Рајића, и аутобиографијом Доситеја Обрадовића „која се појавила у Лајпцигу 1783.” „Политички аспект процеса изградње нације био је у извесној мери последица интелектуалних напора извршених с циљем модерне националне самоидентификације. Плодови политичке акције били су ипак одлучујући „... Други српски устанак завршио се 'компромисом' са отоманском оружаном силом. На темељу овог компромиса специфична форма српског *home-rule* била је уведена у Београдском пашалуку, која је стварно била клица данашње Србије”.⁶ (Споразум између Милоша и Марашлије, осим Поповића, још нико није квалификовао као клицу данашње Србије, а слаби су изгледи да ће то ико икад учинити.) Поповић даље наводи да су Срби добили гарантовану аутономију од отоманске Порте 1830, чиме је створена вазална Кнежевина Србија. Ваља приметити да се овај акт из 1830. може квалификовати као клица независне Србије, а никако ранија српско-турска мешовита управа. До Хатишерифа из 1830. био је дуг пут; тај пут је пређен захваљујући неизоставној помоћи царске Русије, који је Поповић (ваљда опет због европодобности) сасвим изоставио.

„Изградња нације – записао је још Поповић – као културни процес наставио се у првој половини XIX века и у српској Кнежевини и у суседним регијама Хабзбуршке монархије насељеним Србима. Срби који су живели у Хабзбуршкој монархији формирали су средњу класу трговаца и малих предузетника и били су боље образовани него њихова етничка браћа која су живела у аутономној Кнежевини. Ипак, ови последњи одредили су политичку јединицу која је заузела водећу улогу у политичким

⁶ On the grounds of the compromise a specific form of Serbian home-rule was introduced in the Pashalic of Belgrade, which indeed was the germ of today-s Serbia. Ово *which* можебити да се односи на Београдски пашалук, па би реченица добила другачије значење да је Београдски пашалук „заиста био клица данашње Србије”. То би значило да је аутор ничим изазван (поводом Милош-Марашлијиног споразума, 1815) искористио прилику да убаци мисао о пашалучком пореклу Србије. Истина је на другој страни: Београдски пашалук ниједној Србији није био ништа. Србија је настала негацијом Београдског пашалука као организационе јединице вишевековне окупаторске власти. Можебити да аутор стоји на становишту о турском присуству на српском простору, а не на становишту о турској окупацији српског простора, па онда види и еволутивни процес тамо где га није могло бити.

стварима и постала стожер будућег развитка.” Према Поповићу, српска нација је сасвим формирана 1850-их, када су створене не само политичке, него и културне институције као што је пошта, Универзитет, кодификација права, Учено друштво и слично. У овом свом осврту на тзв. изградњу нације, Поповић није заборавио Драгнића од кога је преузео голи појам. Он је напоменуо (иако је то апсолутно небитно) како је Драгнић правио разлику „између периода националне изградње и периода уставности, због чега је продужио период изградње нације до друге половине 1860-их”. (У ствари, на основу тога што је под насловом изградња нације Драгнић писао до погибије кнеза Михаила, Поповић је закључио да је овај дотле продужио и процес изградње нације).

Садржај Поповићевог поглавља о изградњи нације био је вишеструко манљив. Прво, он је изоставио сваку везу између средњовековних Срба и Срба каснијег времена. Писци српске историје на енглеском језику, – М. Б. Петровић и Темперли, указивали су на то да српска нација потиче из средњег века, а да се обликовала под хабзбуршком, турском и млетачком влашћу. М. Б. Петровић, који је консултовао Темперлијеву књигу, наводио је да Срби ма где живели били су повезани везама које су превазилазиле политичке границе. Они су делили исти говор „који су писали ћириличким алфабетом. Они су делили исту православну веру” и верност Српској православној цркви. „Православни Срби било где живели делили су исто идеализовано сећање на њихово средњовековно царство које је све њих обухватало у XIV веку под скиптром Цара Душана Силног. Они су такође делили бол од пораза на пољу Косову 1389, због кога је пропало средњовековно царство и пало под Отоманске Турке. Сваки Србин неговао је епске приче о прошлој српској слави, мислећи на свету дужност ’освете Косова’”.⁷ Темперли је тврдио да је српска нација изграђена на мржњи према Турцима.⁸ У време Првог српског устанка, један аустријски маршал извештавао је о „намерама Срба да обнове Душаново царство”; „устанички Совјет” једно време је заседао у Смедереву – „граду деспота и царева”, а у његовим просторијама „налазе се слике цара Душана” [Гузина 1983: 238].

ДОГАЂАЈИ И ИНСТИТУЦИЈЕ ОД 1804. ДО 1858.

После двостраничне „Изградње нације” следи поглавље под насловом „Догађаји” (Events), на 27 страна. Наслови одсека казују о чему аутор пише: Први српски устанак. – Самоуправа и аутономија. – Питање устава.

⁷ [Petrovich 1976, I: XIV–XV]; Авакумовић даје карактеристичан пример из свог сусрета у Берлину са групом Срба у аустријској војсци која је ишла у поход на Данску. Одмах после упознавања, наредник Никола Стојановић из Руме рекао је Авакумовићу: „Када ли ћемо, господине и брате, поћи како добровољци са српском војском, да осветимо Косово? Иако смо, овако као видиш, у аустријској униформи, опет у нашим грудима куца српско срце. Ми нисмо заборавили да смо Срби и жудимо да и свој живот положимо за ослобођење и уједињење свију Срба у српску краљевину или царевину” [Авакумовић 2008: 42].

⁸ “It is a true and tragic reflection that it was not love but hate which united the Serb nation” [Temperley 1919: 92].

– Устав од 1835. – Устав од 1838. – Олигарси на власти. У овом поглављу, аутор показује да нема дефинисан уставноисторијски приступ. Он нема тачан почетак уставне историје Србије. Њему уставна историја Србије почиње са изградњом државе Првог српског устанка. Он, бар приликом писања ове уставне историје за енглески читајућу публику, није направио разлику између појма устава писаног малим словом (*constitution*) и устава писаног великим словом (*Constitution*). Да је то учинио, онда би увидео да у Првом српском устанку, као и у времену 1815–1830, има тек понеки елемент који се може ставити у уставну предисторију Србије. У ствари, Поповић је питање почетка уставне историје Србије могао да нађе решено код Слободана Јовановића, кога и сâм означава као „највећег српског правног научника свих времена”. Наиме, постоји његова студија која носи наслов „Наше уставно питање у XIX веку” [Јовановић 1932]. Судећи према Поповићевој библиографији, он није читао ову студију Слободана Јовановића. Да је пак читао, запамтио би овај закључак чувеног Слободана: „Те исте, 1830 године, дакле, кад је довршено стварање Милошеве владалачке власти, *бачена је и прва клица уставног питања*.” Другим речима, уставна историја Србије почела је 1830, када је речју С. Јовановића „бачена прва клица уставног питања”. Према томе, Поповићев уџбенички опис догађаја у Првом српском устанку је излишан и неумесан. Јер, Поповић обавештава енглеског читаоца о економском стању Срба у Београдском пашалуку, о дахијама и њиховом режиму терора, о сечи кнезова, о проглашењу Карађорђа за војводу, о томе да су устаници децембра 1806. под своју контролу ставили београдску тврђаву, да је Матија Ненадовић, православни свештеник, који је дебело уплетен у устанак против Турака, био председник новоформираног Правитељствујућег совјета, а да је његов секретар био Божидар Грујовић, кога је срео на путу за Петербург, као младог српског правника из Аустрије, који је био постављен за професора права на Универзитету у Харкову, итд... (Све је ово лепо и красно, за основну школу, али са уставном историјом Србије, нема везе, или како би то народ рекао: „није везе”).

Има један догађај из Првог устанка, кога помиње Поповић, и који би се могао сместити у уставну (пред)историју Србије. То су споразуми између Карађорђа и устаничких старешина који се означавају најчешће као уставни акти из 1808. и 1811. Израз уставни акти за устаничке договоре први је употребио Стојан Новаковић који није био правник. Уставноправни историчар, који је правник, треба да подвргне ревизији саму правну квалификацију. Јер, уставни акт (*Acte Constitutionnel*) је исто што и устав (*Constitution*).

У мору сувишних чињеница о Првом устанку, Поповић је пропустио једну незаобилазну и за уставну историју Србије веома важну чињеницу. То је Букурешки уговор (његова VIII тачка) из 1812, склопљен између Турске и Русије, којом се Турска обавезала да устаничким Србима да аутономију (по моделу Архипелашких острва). Као што је превидео Букурешки уговор, тако је превидео и то да је захваљујући залагању Русије Србија добила аутономију 1830. Једноставно речено, аутономије Србије, као и

раније аутономије Влашке, не би било без притиска Русије на Турску. То је *condictio sine qua non* који је Поповић испустио. Овај катастрофални списатељски недостатак дошао је од катастрофалног читалачког недостатка. Наиме, Поповић је прескочио незаобилазну књигу Михаила Гавриловића о Милошу Обреновићу.

Самоуправа и аутономија. Одељком „Самоуправа и аутономија” аутор покрива период од пропасти Првог устанка до Хатишерифа од 1830. Одељак почиње наводом да су се „после пораза 1813, српски војни команданти поделили у две групе. Неки од њих отишли су у егзил у суседно Хабзбуршко царство”, што је био случај са Карађорђејем. Други део Карађорђевог „браће по оружју остао је у Србији, упркос страху од турског терора и освете”. После побуне између септембра и децембра 1814. коју је угушила отоманска Порта, у априлу 1815. избио је Други српски устанак који се завршио споразумом између устаничког вође Милоша Обреновића и турског паше који је упућен на устанике. Овај усмени споразум представљао је „специфичну врсту етничке поделе власти у Србији”. Милош је требало да влада Србима, док је турски паша, чија је резиденција остала у београдској тврђави, требало да влада Турцима широм целе земље. Милошева политика у условима „етничке самоуправе” била је усмерена ка два циља: с једне стране, ка признању српске аутономије од Отоманске порте, а с друге стране ка признању њега за владара „земље”, од својих сународника, и од отоманске Порте. Домаће признање Милош Обреновић добио је 1817. Потом је за себе издејствовао титулу „књаза”. Хатишериф од 1830. био је акт признања српске аутономије под султановом сувереном влашћу. Србија је постала аутономна територија са сопственом независном унутрашњом управом. Поповић наводи да је „српском кнезу било дозвољено да држи регименту⁹ сопствених оружаних снага зарад чувања реда у земљи. Србима је било дозвољено да организују своју пошту, јавну здравствену службу, образовне институције и томе слично”. То је све што Поповић наводи о садржини аутономије Србије под Хатишерифом из 1830. Нешто више пажње (три реченице) посветио је начину на који је у Београду проглашен Хатишериф. При томе није навео аутора – Михаила Гавриловића – од кога је то једино могао да сазна. То је само један од примера игнорисања неопходне, једино релевантне литературе, што је иначе један од аспеката „свежег” (ваљда европског) приступа Поповића који је истакао у предговору.

На неких десетак места Поповић Милоша Обреновића помиње са епитетом неписмени (*illiterate*), а једном приликом каже да је једна Милошева идеја „разумљива у светлости кнежеве неписмености и непознавања политичке теорије”. Истицање Милошове неписмености као значајне уставноправне чињенице је вишеструко климаво. Прво, остављајући по

⁹ У тексту Хатишерифа, који су објавиле *Новине Србске* (у суботу, 20. јануара 1934, стр. 10), као и у ономе који је објавио Михаило Гавриловић, не помиње се регимента, него *йошребан број војника*. Наиме, „да би се предупредили непоредци” и казнили кривци, Милош је имао право да држи „нужне војнике” (*Новине Србске*), односно „нужно число војника” према тексту М. Гавриловића [Гавриловић 1912, III: 606].

страни чињеницу да се мало владара у светској историји одликовало неком писменошћу, Милош је био владар у земљи свеопште неписмености (па није нелогично да и владар буде неписмен). Милош је абдицирао баш указујући на то да није био политички неписмен: „Ја сам, вели, сила којешта у животу видио: ал’ ову срамоту преживети не могу, да у историји остане, да сам ја овакав Устав примио, због чега ће јошт и кривица на мене пасти, или да сам тако хтео, или да нисам ствар разумевао.”¹⁰ Пре тога, у време преговора са Портом око Хатишерифа 1830. Милош је слао писма српским преговорачима у Цариграду, која су одисала завидном правно-политичком писменошћу. О чудној маси Милошевог знања, сведочи једна анегдота по којој је Милош на питање једног од писмених секретара како он то све зна, одговорио да је лако писменима, јер они кад забораве отворе књигу па прочитају, а он неписмен мора да памти. Најзад, да са фактором неписмености као историјском чињеницом треба бити обазрив најбоље говори случај сељачког трибуна Ранка Тајсића који је са два–три разреда школе сматран неписменим, али је ипак о њему познати лекар и политичар Владан Ђорђевић записао да се ради о човеку који је вероватно прочитао све што је објављено на српском језику. Слично је било с Милошем. Он је памтио много од онога што му је било прочитано.

У презентацији уставне историје Србије од 1830 до 1858. Поповић има неколико „интересантних места”. Једно од њих односи се на састав скупштина о коме Поповић пише: „Није било правила процедуре о скупштинама, и њихове седнице одржавале су се на отвореном. Људи су долазили на те скупове носећи оружје и дискутовали су ствари на неформалан начин”. Овај податак био би важан да га је аутор извео до краја. Крај лежи у претварању првобитних скупштина Србије у модеран парламент, са правилима процедуре, са посланицима окупљеним у једној соби и без оружја код себе. Поповић није ишао до теме модерног парламента зато што је то питање већ решио неко други. Наиме, у књигама [Павловић 1997, 2005, 2008] писца ових редова је на основу архивске грађе (*Public Record Office*), утврђен тренутак од кога је било забрањено да посланици наоружани улазе у Скупштину. С обзиром да је Парламент кључни институт Устава, стварање модерног парламента је кључни моменат уставне историје, који је Поповић пропустио из њему знаних разлога, и тиме умањео вредност своје у старту умањене књиге.

О Совјету Поповић каже да је „једна од најконтроверзнијих институција власти у уставној историји Србије барем што се тиче периода изградње нације”. У ствари, Поповићев текст о Совјету је контроверзан, јер је писан опет без консултовања литературе Михаила Гавриловића. А код Михаила Гавриловића има барем једно место о Совјету које не сме да се прескочи: Руско гледиште (из 1820) „провлачи се као црвени конац, кроз целу Милошеву владавину, Русија га није мењала, и ми смо овде на извору оне струје која је донела Србији Устав од 1838. Русија је пристала на наследно кнежевско достојанство породици Милошевој под погодбом да

¹⁰ [Продановић 1936: 100].

Хатишерифом буду означене границе кнежеве власти, тј. да се одреди какво ће учешће имати народне старешине у државној управи ...” [Гавриловић 1908, I: 450].

Ранкеов парадокс. Има нешто што се може назвати Ранкеов парадокс, и то би било насушно потребно унети у сваку историју, а нарочито у уставноправну историју Србије. Наиме, чувени историограф Леополд Ранке приметио је да су се у време кнеза Милоша „уставне државе заузимале за неограниченог кнеза, а да су се самодршци залагали да се власт кнезу ограничи”. (Уставне државе биле су Француска и Енглеска, а апсолутне монархије Русија и Аустрија) [Ранке 2019: 300–301; Продановић 1936: 64, н. 1]¹¹. Слободан Јовановић је у време Другог светског рата допунио Ранкеов парадокс индиректно, указујући на то да се ради о процесу дугог трајања: „Као стара аустријска дипломатија, тако и енглеска дипломатија више воли да у страној земљи ради с владоцем или у недостатку њега с једним својим човеком него са странкама”. Енглеска дипломатија на Балкану „скоро никада није имала своју странку, као што је имала Русија не само у доба комунизма, него и у доба царизма. Уместо тога она је имала велики број тајних агената и ухода. Према томе она се није много интересовала ни за наше странке у избегличкој влади. Она је бацила око на краља ...”, напоменуо је још Слободан Јовановић [Павловић 2008а, III: 353].

СРЕТЕЊСКИ УСТАВ. У одељку „Питање устава”, аутор се бави тиме како су Срби разумели да им је према Хатишерифу од 1830. гарантована „независна унутрашња управа” (*nezavisimo vnutrenje pravljenje in old-style Serbian*), да имају право на доношење устава, и да су већ 1831. настала два уставна нацрта од непознатих аутора. Ови нацрти „нису играли значајну улогу у уставној историји Србије, али они показују неколико карактеристичних црта о ситуацији у Србији после стицања аутономног статуса”. Према оба ова нацрта, Кнез је у организацији власти имао надмоћ што даје „јасан доказ за закључак да су нацрти од 1831. настали у кнежевом окружењу”. Помињање нацрта из 1831. године, који нису имали „истакнуту улогу” у уставом развоју Србије, није Поповићу било први и последњи пут. Има он још случајева уставних скица и нацрта за које је сâм примећивао да нису вредни помена. Међутим, Поповић није ни поменуто уставне нацрте који су претходили одређеним уставима, односно који су имали огроман утицај на уставни развој Србије. Тако, он не помиње нацрт устава Комисије коју је формирао кнез Михаило у октобру 1860, као ни уставни нацрт који је за кнеза Михаила израдио бечки адвокат Ђорђе Стојаковић [Павловић 1997: 182–188]. Речју, Поповићев третман уставних нацрта је показатељ најгорег методолошког приступа, који се једноставно речено састоји у неразликовању битног од небитног.

¹¹ Исто запажање дао је и Јован Хацић: „И овде се догодио чудновати и необични случај да је Хоџес, као слободњак и управо радикалац енглески, подржавао књаза Милоша у неограниченом самовољству против уставнога стања, и сметње и препоне правило да се у Србији уставност или конституција не уведу, а Русија, као апсолутна или неограничена влада, заузима се за уставност и законом стање, подржавајући и бранећи старешине...” [Хацић 2013: 57].

Пре него што је прешао на нормативну анализу Сретењског устава, Поповић је дао клишеирани приказ политичких догађаја који су му претходили: „Завера на крштењу Симићевог сина у Крушевцу; Милетина буна; Давидовићеви преговори са побуњеницима; немогућност утврђивања броја чланова Сретењске скупштине (*representatives*), са проценом од 2.400; даровање устава народу од Кнеза, уз навод С. Јовановића: Сретењски устав био је у ствари дарован од Кнеза без учествовања Скупштине. Она је сазвана само да га узме на знање.”

Међу небитним (а упечатљивим) ситницама политичког приказа предсретењских догађаја пада у очи Поповићева опаска о томе да су побуњеници кренули на Крагујевац „где је била државна благајна, циљајући да је се дочепају” (*The insurgents set their troops on march to Kragujevac, where the state treasury was, aiming to get hold of it*). Тврђење Поповићево да су „Милетини побуњеници” кренули на Крагујевац да би се дочепали државне благајне представља их у „ружном” и нетачном светлу. Јер, од како је света и века, на благајне (било државне, било приватне) кидишу разбојници. Милетини побуњеници су ишли на Крагујевац као престо-ницу (у којој се налазила „војена средоточна команда”) [Жујовић 1902: 29, 37] желећи да заузму касарне и лакше мобилишу побуњенике широм Србије. Уосталом, побуњеници су вазда кидисали пре на касарне, него на благајне. Што се благајне (касе народне) тиче, њу су „обе власти /Вучићева и Милетина/ запечатиле својим печатима”, па су је „војници од обе стране чували да не би тко на њу насрнуо” [Хаџић 2013: 39]. Најзад, што се циља Милетиних побуњеника тиче, Велики народни суд је 8. јануара 1835. обавестио Милоша да су „они само за то дошли да нуждне уредбе земаљске, с којима ће се лична безбједност и неповредимост имања утврдити, с Његовом Светлости уговоре” [Петровић 1897: 665]. Према томе, Милетиним побуњеницима није циљ била државна каса. Ипак, изгледа да је евроугодно да се Милошеви опоненти представе као својеврсни разбојници (ваљда с обзиром на културни ниво Србије).¹²

Поповић нормативну анализу почиње навођењем чл. 5 Устава којим је прописана подела власти (на законодавну, извршну и судску), и напоменом да је овај принцип напуштен већ у наредном члану, којим се прешло на конфузију власти. Чланом 6 прописано је да се Државни савет састоји од шест министара са наведеним ресорима, и неодређеним бројем чланова „(*iz neopredeljenog čisla državni Sovjetnika*, in old-style Serbian)”. Затим, аутор прелази на Народну скупштину наводећи да се састојала од 100 „представника” (*representatives*). Специјалним законом имао је да се одреди начин њиховог избора. Из ове реченице би се могло закључити

¹² Постоји Поповићев текст о Милетиној буну у књижици коју је издао Правни факултет у Београду, у оквиру једног пројекта. Ту Поповић каже да су Милетини побуњеници кренули на Крагујевац зато што се ту налазио „народни суд и државна благајна”. Представа о сврси Милетиног побуњеничког похода на Крагујевац преузета је од Бартоломеја Куниберта који је тврдио да су побуњеници пошли на Крагујевац због тога што се у њему налазила државна благајна и архива. Уз ово, Куниберт помиње државну благајну у Крагујевцу, али као предмет посебне Милошеве бриге, али не и као циљ побуњеничког похода.

да је Сретењским уставом предвиђено изборно право, и класичан парламент (са изабраним посланицима). Међутим, то би било у нескладу са исправном Поповићевом тезом да Сретењским уставом нису предвиђена политичка права (јер, изборно право је политичко право).

Кључна одредба за разумевање Народне скупштине према Сретењском уставу лежи у одредби која гласи: „Скупштина народна састоји се из 100 најодабранији, најразумнији, најпоштенији и повјереније народно у највећем степен заслужујући депутата ...”. Тумачење ове одредбе почиње питањем о њеној уникатности, што је учинио само један аутор, кога је Поповић по ко зна који пут превидео, а није требало. Речју, постоји решење за „фоторобот” народних посланика из чл. 82 Сретењског устава, и до њега се лако долази кад се чита неопходна литература [Павловић 2019].

После неколико напомена о Народној скупштини, Поповић поставља питање о кнежевој надмоћи у систему владавине. Навео је да је „кнез могао уклонити министра по својој вољи, што је значило да би он надвладао у извршној власти. ... Да ли је кнез могао да спроводи политику по своме и у законодавству? У ту сврху, кнез је имао две полуге: вето и одговорност чланова Државног савета.” Да је консултовао релевантну литературу, Поповић би нашао и трећу полуку Милошеве надмоћи у Државном савету: по моделу, који се јавио у време доношења *Reform Billa* из 1832, Милош је могао да за своју политику именује нове чланове Сената, пошто је њихов број био неограничен. Поповић исправно наводи да је према Сретењском уставу Милош имао апсолутни вето. Он износи да је Милош могао и по трећи пут да одбије законски предлог ако би се радило о акту „*na ragubu naroda ili protivu ustava državnoga, in old-style Serbian*”. И овде, по ко зна који пут, Поповић српску реченицу преводи на хрватску латиницу, и означава је као српску старог стила.

У закључку Поповић каже да „Устав од 1835. није био демократски устав; он је био дат од кнеза и његове одредбе нису имале сврху да ограниче кнежевску власт. У ствари, он је обезбедио кнежеву превласт.” Ово ауторово схватање је по свој прилици европодобно, али је и тачно. Оно раскида са широко распрострањеном заблудом да је Сретењски устав био демократски устав. Сретењски устав је требало да буде средство аутократске владавине.

На једном месту Поповић каже да је Милош био *йойулисѿа*. Овакво модернизовање Милоша, које је такође израз европодобности аутора, апсолутно не стоји. Милошеву владавину је давно тачно описао Михаило Гавриловић, а за њим Слободан Јовановић: „Стварајући своју на место старе пашинске власти, он ју је начинио деспотском, као што је и пашинска била” [Јовановић 1929, IV: 726]. Поповић још указује на то да је Сретењски устав трајао врло кратко, и да је имао „јадну судбину” (*poor destiny*). Чим се суочио са незадовољством великих сила и Порте, Милош га је „почетком марта” суспендовао и на крају, 11. априла 1835, укинуо. Питање трајања „Сретењског устава” Поповић није добро решио. Из текста се закључује да није консултовано ни једно дело и аутор, нити документ, па тиме није ништа ни цитирано. Морао је пак да пође од најбољег: Михаила

Гавриловића и његовог чланка „Суспендовање првог српског устава”. Међутим, ни Гавриловићев чланак није довољан. Писац који се бави тако јединственим питањем важења једног устава од неких 10-ак дана, мора да покаже велику научну радозналост и посвети максималну пажњу овом питању. Тако, Поповић је морао (а није) да наведе Гавриловићево тврђење да је пред полазак Милошевог изасланика Михаила Германа у Цариград „јамачно ово привремено суспендовање Устава било решено Кнезом” [Гавриловић 1926, 199–200]. Герман је, по Гавриловићу, отишао у Цариград око 12–13. фебруара (пред долазак Наби-ефендије 14. фебруара). Правна анализа потврђује и прецизира Гавриловићеву тезу о времену суспензије Сретењског устава. Наиме, 11. фебруара је предложено Устројеније Државног совјета, а 14. фебруара га је Кнез одобрио. У „закљученију” стоји да Устројеније „получава снагу” од „Ђурђева дне 1835. године” [*Новине србске*, 16. 2. 1835]. Дакле, закон израђен по најважнијим одредбама Сретењског устава суспендован је до Ђурђевдана, у моменту доношења 14. фебруара. Индиректно се може закључити да је суспендовањем Устројенија (пошто вероватно Милош није донео посебан акт о суспензији Устава) суспендован до даљњег и „Сретењски устав”. Дакле, „Сретењски устав” био је на снази од 3. фебруара до 14. фебруара 1835. (по старом) – свега 11 дана. Да је „Сретењски устав” укинут, М. Гавриловић је закључио из једног Милошевог писма Герману од 30. марта 1835, у коме Милош налаже Герману „да представи и Реис-ефендији и Бутењеву, да ће Књаз други Устав начинити, који ће по гласу Хатишерифа сочињен бити и њима на разматреније послати се” [Гавриловић 1926: 204–205]. У ствари, на тачан датум укидања „Сретењског устава” указао је Јован Хаџић: кнез Милош „већ 17. марта 1835. изда запосвест да Совјет и попечитељства престају радити; те тако престане и Устав и устројенија” [Хаџић 2013: 43].

У поглављу о „Сретењском уставу” Поповић није говорио о људским (грађанским) правима. То је из очигледне европодобности оставио за посебно поглавље. Међутим, у том поглављу читаоца чека изненађујућа празнина са заменом теза и тема.

Тзв. ТУРСКИ УСТАВ. Први пасус Поповићевог текста о „Уставу од 1838.” гласи овако: „Руска дипломатија извршила је притисак на кнеза Милоша да реши питање устава. При крају 1836. и у 1837. притисак је повећан толико да је српски кнез именовао нову комисију за писање нацрта. Руси су сматрали да се овај посао не обавља довољно брзо, што је резултовало именовањем нове уставне комисије, са истим задатком, у фебруару 1838. У међувремену, у Србију је 1837. био дошао учени Србин из Хабзбуршке монархије који је имао докторат права са универзитета у Бечу. Њему је кнез поверио да спреми грађански законик за Србију. Он се звао Јован Хаџић (1799–1869), а потицао је из српског племства које је живело у Аустрији. Хаџић је укључен у уставне ствари па је спремио нацрт устава. Као члан богате српске средње класе из Аустрије, која је била састављена од трговаца, земљовласника и учених људи, Хаџић се није свидео неписменом кнезу који је имао сељачко порекло. Његов нацрт је предвиђао ограничење кнежеве власти, па је кнез нашао да је његов нацрт устава неадекватан.”

Овај текст, очигледно конфузно написан, врло је индикативан за пишчеву површност до алкавости, и за европодобност по сваку цену у сваком слушају. Наиме, прве три реченице представљају до бесмисла сажети текст Јаше Продановића из његове књиге *Уставни развитак*.

Питање писања уставних нацрта под Милошем, после укидања Срећанског устава, Продановић је представио врло документовано наводећи учеснике у овом послу, па и Хацића чији се уставни нацрт није допао кнезу: „Кнезу Милошу се није допао овај Хацићев нацрт, али га због Русије није ипак хтео сасвим одбацити и примити Живановићев. Нашао је да је најбоље одуговлачити са решењем уставног питања.” Дакле, није се радило о ненаклоности једног сељака, што је наводно био кнез Милош, према једном племићу, што је наводно био Хацић, него се радило о томе да је Хацић био руски човек, према коме је као уставописцу кнез Милош морао да има респекта [Продановић 1936: 79–80]. Посебно је индикативно навођење Хацићевог племићког порекла из Аустрије. То Поповићу није било ни први ни последњи пут. Он је више пута истицао значај Срба из аустријске средње класе, па се намеће закључак да је Аустрија наводно била извор правног живота за Србију. (То је у ствари израз старе тезе о томе како су Срби из Аустрије Србима у обновљеној Србији „утеривали воспитаније”). Ова Поповићева теза је имала посебну европодобност, и то са становишта Европске уније, с обзиром на то да се Аустрија, односно хабзбуршка царевина сматра претечом ЕУ. Подтекст Поповићевог текста је овај: као што се Србија у 19. веку правно цивилизовала, под утицајем хабзбуршке монархије, тако она и данас треба да се цивилизује под утицајем саме Европске уније. Просто речено, Србији није било живота нити може бити без АУ (некад) и ЕУ (данас).

После смушеног пасуса о уставним нацртима, следи опаска о троцлавној српској депутацији у Цариграду, чија је кључна личност био Аврам Петронијевић. Овај човек опозиције, примао је инструкције од Кнеза, а радио је и са руском дипломатијом и отоманским властима. „Његове акције знатно су допринеле крајњем обликовању текста Устава од 1838.” Аутор затим наводи: „Устав од 1838. имао је форму писма, које је садржавало текст са уставним одредбама. Овај устав није следио модел било којег савременог устава, па зато није имао одељке и пододељке, него само параграфе, који су на први поглед изгледали некако разбацано. Међутим, постојао је систем за 66 параграфа; првих 44 били су посвећени трима уставним факторима. Тако, параграфи 1–5 регулисали су овлашћења кнеза. Параграфи 6–29 регулисали су положај и овлашћења Савета, а параграфи 30–44 били су посвећени судству. Остали део текста у ширем смислу односио се на људска права. ...”.

Аутор напомиње да је текст Устава био „инфериоран са становишта језика када се пореди са Уставом од 1835”. У чему се ова инфериорност састоји, аутор није навео. Ту пак лежи загонетка непосредних уставописаца. Наиме, језик „Устава од 1838” није био ни српски, ни руски. Он изгледа као језик драгомана за српски и руски језик. Потом, аутор даје нормативну анализу положаја Кнеза и Савета, наводећи члан 17 „Устава”

о 17 чланова Савета које је због неке кривице могао сменити само Султан. Аутор исправно наглашава да је параграф 17 био „најзначајнији за целу конструкцију политичког уређења под Уставом од 1838”. Три и по странични преглед Турског устава, аутор завршава његовим последњим параграфом, којим Султан „наређује српском Кнезу на општи начин да одржава владавину права поштујући права житеља Србије”. Султан је изразио своју наредбу „на српском језику старог стила” на следећи начин: „Ja Ti nalažem k tomu, da uvažavaš stanje, čest, čin i službe svakog; da bdiš naj-pače o tom, da točke i uslovija ustavna gore izložena budu izvršivana u celosti i za svagda (I hereby order Thee to respect the status, honour ...)”.

У овом Поповићевом пасусу, падају у очи барем три ствари. Једна је, по ко зна које потурање хрватске латинице за српски стари језик. Затим, није уверљиво тврђење да је Султан наредио Кнезу (тзв. Турским уставом) да се „држи владавине права”. У прављењу тзв. Турског устава у Цариграду, због чега је понекад називан и Цариградски, учествовали су извесној мери и енглеске, а изгледа и француске дипломате. Ипак, крајње је невероватно да је идеја владавине права 1838. стигла у Србију преко Цариграда. Најзад, Поповић помиње да је последњи параграф писан језиком директне султанове заповести. У ствари, цео тзв. Турски устав је писан језиком директне султанове заповести: Ја, Ти налажем Ова карактеристика тзв. Турског устава, до скоро није била уочена, односно изведена на чистину. Она, пак, сама по себи указује на правну природу тзв. Турског устава: форма хатишерифа није форма устава. Тзв. Турски устав није упућен српском народу у „провинцији Србији”, него турском и српском управнику провинције Србије. До ове једноставне чињенице Поповић није дошао сопственим истраживањем. Он је ово сазнање позајмио од некога, али не каже чијим се „перјем китио”. На српском језику, на суштински значај форме хатишерифа указао је писац ових редова, али он није крио да је ово сазнање преузео из текста на енглеском језику – од Мајкла Бора Петровића. У маниру да се понавља, Поповић је о адресанту тзв. Турског устава писао поново под насловом о људским правима. Пошто је у самом тзв. Турском уставу мало материјала о људским правима, Поповић је поново писао о његовом доношењу и о његовој форми „султановог писма”.

БЕЗ ПАРИЗЛИЈА. Утицај европски револуционарне 1848-е на Србију и појаву „паризлија”, Поповић је оскудно и погрешно представио. Иако се радило о времену када је Србија правно-политички први пут делила судбину Европе, за Поповића ово није било европодобно (чим га је изоставио). Наиме, појава „паризлија” у Србији представљала је тачку преокрета на путу ка стварању модерне државе и права. Млади људи, образовани у европским центрима (названи „паризлије”), враћају се 1848. у Србију и доносе либералне идеје. Они, удружени са домаћом лицејском омладином стварају „домородачку интелигенцију”¹³, која, за разлику од раније инте-

¹³ На значај домородачке интелигенције, у знатној мери указали су Слободан Јовановић [Јовановић 1912] и Живан Живановић [Живановић 1923, I: 7]; На појаву паризлија као тачку преокрета указао је М. Павловић [Павловић 1997: 69].

лигенције коју су чинили пречански Срби, доноси концепт либералне државе. Тај концепт, први пут се, што Поповић као писац историје људских права не примећује, јавља на Петровској скупштини 1848. О тој скупштини Поповић каже да је сазвана да реши „како да помогне својој српској браћи која су живела у Аустрији у њиховој борби” (против Мађара), али је скупштина отишла „даље од дневног реда. Њени чланови изнели су мишљење да народна скупштина треба да заседа једном годишње. Кнез и Савет начелно су се сагласили с тим, и Савет је предузео да именује одбор за нацрт одговарајућих закона”. За разлику од овог Поповићевог навода, у стварности је ствар око Закона о народној скупштини отишла много даље.

Услед захтева са Петровске скупштине, Савет је израдио „пројекат закона за скупштину” и упутио га 13. новембра 1848. Кнезу на потврду. Тај пројекат Кнез није одобрио, али десет година касније он је послужио за углед приликом писања закона о Светоандрејској скупштини.¹⁴

Поповић наводи да је уставобранитељска олигархија доминирала друштвом и политиком, а да су „српски млади лавови, образовани на страним универзитетима” били малобројни (да их је била неколицина), и да нису могли одлучујуће утицати на политичку сцену. Ово тврђење наводи као Драгнићево и још додаје како је по њему „до 1858. неких 200 људи било образовано на страни”. Тврђење о безутицајности нове србијанске интелигенције није Драгнићево, и није тачно; тврђење о око 200 образованих на страни, није Драгнићево, али је тачно. У ствари, радило се о томе да је Поповић избегао да, барем према С. Јовановићу, наведе изузетно важну чињеницу појаве и великог значаја „домородачке” интелигенције. Јовановић је писао да је „крајем Карађорђевићеве владе могло бити најмање 200 људи који су прошли кроз факултет овде или на страни: у тако малој земљи као Србија, 200 људи чинили су једну групу с којом се морало рачунати.” Јовановић још каже: „Лицејци критикују великаше без много увијања нападају их због њиховог шуровања с Турцима ... Власт све то трпи, као паралисана страхом од школе и просвете” [Јовановић 1990: 74, 76].

ОД КНЕЗА МИХАИЛА ДО КРАЉА ПЕТРА

Поповић се карактером режима кнеза Михаила бавио на два места. Први пут (у делу с поднасловом „Уставна монархија без устава”), Поповић каже: „Са кнезом Михаилом на престолу, Србија је дошла на праг облика владавине који је обично познат као уставна монархија. Та форма владавине стварно одговара том обрасцу. У одговору на могућу примедбу да Србија током Михаилове владавине није имала прави устав, може се прво одговорити да се уставна монархија може ослањати на неписани устав. Друго, Михаилово законодавство од 1861. било је једна врста устава, иако некодификованог и непотпуног због тога што су му недостајале уставне

¹⁴ [Павловић 1997: 89–90; Милићевић 2002: 236].

гаранције основних права. Стога, цела анализа политичког уређења у Србији између 1861. и 1868. је ограничена на предмет организације власти.”

Наведена Поповићева тврђења имају две веће грешке. Једна се односи на тврђење о кнез Михаиловом законодавству као некодификованом уставу. Тај јединствен и крупан закључак код Поповића изгледа као „исисан из прстију”: нема ни речи о томе како се на почетку кнез Михаилове владавине прибегло овој јединственој и реткој форми устава. То је дошло отуда што је Поповић прећутао творца идеје о некодификованом Преображенском уставу од 1861. На једном месту Поповић каже да због суштинске промене дотадашњег уставног уређења, „неки су ишли тако далеко да су тврдили да су кнез Михаилови органски закони били у ствари нови устав. Било је сугерисано да му се да име Преображенски устав.” Није тачно да су „неки (*some*) ишли тако далеко”. Тачно је да је само један (*only one*) „ишао тако далеко” па је дошао до изузетног открића (изума) да три закона кнеза Михаила чине Преображенски устав [Вид.: Павловић 1997: 281–293; Павловић 2017, V: 3–21; Павловић 2019: 3–26]. То је иначе био најкрупнији догађај из уставне историје Србије. Избегавајући да уз изум некодификованог устава кнеза Михаила наведе изумитеља, Поповић је спао на ниво недозвољеног преузимања туђе идеје (што није нимало европејски). Друго Поповићево тврђење односи се на „непостојање уставне гаранције основних права”, што је последично ослободило писца истраживања питања људских права у Србији између 1861. и 1868. Међутим, писац који је посебан нагласак ставио на људска права итекако је требало да истражује стање људских права у периоду 1861–1868, и имао би шта да нађе.

Документи говоре. Релевантни извори указују на то да су на питање људских права у Србији обрађали пажњу и странци већ 60-их година 19. века. Наиме, савременик је 17. априла на Велики петак 1864. забележио: „Јуче испратих Енглескиње /Ирби и Мекензијеву/ ... На лађи се разговарасмо о слободним институцијама и рекох им да није истина да је код нас угњетена слобода, него само оних формалости нема које слободу чувају” [Крстић 2006: 13–14]. Има још тога код Николе Крстића. Тако, о једном разговору (11. марта 1868) са Јованом Мариновићем, он пише: „Још беше реч о слободи, слободним институцијама, слободи штампе, о ‘Застави’ итд. Рекох, управо потврдох, што он рече да се код нас, не нападајући на личности, може говорити о свачему и развијати свакојаке теорије. Ја му казах како сам ја сам до сад више пута, и доста опором, критиковао наше законе и различне ствари у новинама, па да сам то чинио и усмено, па и као професор, и писмено по новинама, па није никоме пало на памет да ме стога гони” [Крстић 2006: 21].

О људским правима у Србији постоје и врло похвални записи, какав је запис Вилијема Дентона, који је боравио у Србији готово у исто време кад и Ирби и Мекензијева. Дентон је записао: „Они који издрже, као део неопходних зала везаних за путовање, немачку прљавштину, и ситне и непријатне неугодности којима владе на Континенту додијавају путнику,

биће опчињени чистоћом српског народа, и савршеном слободом у којој се ужива у земљи где је поредак тако слободан као у Енглеској, а грађанска права још и шира. ... Ни у једној земљи нису живот или имовина безбеднији, а сељаци из било ког дела Европе не могу се поредити са српским по овој до највеће мере искреној уљудности која се заснива на независном духу и извире из истинске отмености карактера” [Дентон 2013: 114].

Немачки тип монархије. У погледу државног уређења, „Србија је следила модел који Немци зову раним обликом уставне монархије. Србија је била заостала, и следила је образац облика владавине који се развио углавном у монархијама јужне Немачке деценијама пре него што је био прихваћен у Србији. У суштини, он се састоји у захтеву да монарх врши своју власт, у складу са правилима унапред постављеним у уставу.” У наставку ових мисли, нимало логично, Поповић иде уназад на Сретењски устав „и ничим изазван” закључује да се од Милоша није могао начинити уставни монарх. Затим, после овога, опет без неке логичне везе, Поповић прелази на дипломатску вештину Милоша и Михаила. На основу једног уставног нацрта с почетка 1868. закључује да је кнез Михаило био „на врхунцу изградње уставне монархије”. Наведени несређени ред мисли Поповића своди се на следеће: кнез Михаило је био на прагу уставне монархије, али није био уставни монарх. У науци постоји доказано схватање режима кнеза Михаила као режима уставне монархије немачког типа. Поповић је 1990. прихватио ово гледиште, па је критиковао Драгнића који је (идући за Слободаном Јовановићем) кнез Михаилов режим квалификовао као режим просвећеног апсолутизма и „апсолутне монархијске власти”. Тада је Поповић тврдио „да је за Михаилове друге владе Србија била уставна монархија и то немачког типа”¹⁵.

На другом месту своје књиге, Поповић се поново бави поређењем кнез Михаиловог режима и немачког типа монархије, и опет је остао „ни тамо, ни овамо”. Између јесте и није, он је закључио да Михаилов режим није неки тип немачке монархије, а мало јесте: „Слободан Јовановић је можда претеривао у свом ставу да је Србија под Михаиловим режимом личила на ’немачку бирократску деспотију XVIII века’. Ипак, било би неоправдано поредити Србију 1860-их година са неким малим германским кнежевинама 19. века. Чак и у таквом поређењу, Србија не може у потпуности одговарати ономе што Немци означавају као ранији облик уставне монархије. Тај се облик појавио у немачким земљама на почетку 19. века. У неким случајевима, било је само прихваћено учешће одређених уставних фактора у монарховој личној владавини, и никако није карактерисано ограничење монархове власти. Та форма владавине, ипак, била је уставна монархија, или најмање њен почетак, због тога што је монарх имао да врши личну вољу, поштујући неке законске процедуре. Таквим поступцима

¹⁵ „Данас можемо са задовољством констатовати да је недавно, на београдском Правном факултету одбрањена докторска расправа нашега колеге Марка Павловића, која је управо такво тврђење заступала” [Поповић 1990: 664; вид.: Д. Поповић, „Упоредни поглед на српске уставе”, у: *Уставни развитак Србије у XIX и почетком XX века*, 1990. – овог свог чланка се Поповић изгледа одрекао).

није се могао достићи степен који би их квалификовао да достигну ниво владавине права”¹⁶

„Балакаха” и погибија. Са питања (не)упоредивости кнез Михаиловог режима са немачким типом монархије, Поповић прелази на наводну стварност кнез Михаиловог режима. У овим редовима, у ствари, Поповић лоше препричава текст Слободана Јовановића. „Просвећени Кнез, – каже Поповић – што је Михаило несумњиво био, није могао да себе учини популарним у масама. Његов отац знао је како да се обраћа сељацима, што није био случај са кнезом Михаилом, који је провео 16 година у егзилу у Европи, ту се образовао, и као последица тога он је некако постао одвојен од народа. Они којима је управљао поштовали су га са дистанце. Почетне симпатије према Кнезу полако су нестајале због широко распрострањене праксе сузбијања било каквог политичког оспоравања.” Затим следе карактерне особине кнеза Михаила: „Кнез, строг, крут и резервисан у комуникацији, различит од свог окружења и неспособан да добије подршку од маса, истовремено је био веома склон да искористи своје прерогативе. Уживао је у својој кнежевској власти у потпуности, а понекад је чак и прекорачио закон. Када судије Великог суда нису желеле да осуде неколико лица умешаних у заверу, сукобио се са судијама.” Случај се завршио осудом и одвођењем у затвор петорице судија. За либерале, међу којима је био Владимир Јовановић, отац Слободанов, овај скандал је показао сву деспотску природу кнеза Михаила и његовог режима. Ову квалификацију је преузео Слободан Јовановић, а за њим, осим два изузетка [Васиљевић 1987: 57–82; Павловић 1987: 335–345], сви остали редом, до Поповића.

Као потврду оцене кнез Михаиловог режима као апсолутистичког, Поповић се позвао на Јована Јовановића Змаја, и његову песму „Јутутунска Јухахаха”. Чувени песник, који је био грађанин Хабзбуршке монархије и живео ван Михаиловог домаћаја, објавио је алегоријску песму 1865, назвавши је националном химном имагинарног племена Јутутунаца у којој је помињао „племенског поглавицу” Балакаху, који је свој народ замајавао обећањем доношења устава. Алузије су се јасно односиле на Србе (Србијанце) и њиховог Кнеза. Према Поповићу, кнез Михаило је Змајевим речима одлично осликан.

За разлику од С. Јовановића, који је Змајеву песму представљао као карикатуру, Поповић ју је представљао као историјски документ који одражава право стање ствари. Међутим, право стање ствари било је негде другде, а Змајева ругалица није имала везе са стварношћу. Милан Кашанин лепо је забележио: „Презирући удвориштво владарима и људима на власти, он [Змај] сам није био неосетљив на милост владара. Противник кнеза Михаила, зато што овај није делио његове идеје, Змај је стихованим памфлетима ружио и рушио најинтелигентнијег српског принца XIX века, а прослављао и имао за пријатеља брђанског самодршца кнеза Николу, за шта није од овога остао непримећен...” [Kašanin 1977: 39–40].

¹⁶ “Such procedures could not achieve the stage that would qualify them to attain the level of the rule of law” [Popović 2021: 164].

Поповић је крајње површно набацао неке историјске проблеме који и нису уставноправни, него проблеми политичке историје. Такво је и питање погибје кнеза Михаила, о коме каже: „Мада мотиви завере која је довела до атентата на Кнеза нису били никад тачно одређени, највероватније је да су они били више лично него политички засновани”. То је у ствари гледиште младог Слободана Јовановића који је забележио да је убиство кнеза Михаила било пре свега ствар личне освете. Али, млади Слободан је с годинама ревидирао ово гледиште. Уз то, има врло заснованих гледишта да је убиство кнеза Михаила било плод домаћег слепила и страног рачуна. (Неки трагови су директно водили ка Аустроугарској и Турској). У сваком случају, питање мотива убиства кнеза Михаила није могло да се реши једном реченицом уз цитирање Живана Живановића (обожаваоца великог државника Јована Ристића, кога су неки доводили у везу са убицама кнеза Михаила) [Павловић 1997: 366–373]. У ствари, за Поповића је најбоље било да мотиве убиства кнеза Михаила и не помиње. Од тога је имао много пречих уставноисторијских послова.

У свом површном приступу владавини кнеза Михаила, Поповић је поменуо и кнежево исељавање турских гарнизова: „Међутим, захваљујући дипломатском успеху од 1867, када су турски гарнизони напустили Србију, земља се кретала ка пуној независности. Отоманска Porta није нашла проблем у чињеници да је Устав [Намеснички] усвојен без икакве интервенције силе суверена”. Овде се опет радило о Поповићевој неподношљивој лакоћи ничим изазваног закључивања, и то у изузетно сложенем питању суверености Србије, којом се посебно и подробно бавио писац „вансеријске књиге” из историје српске уставности.

ПРЕМАПОТПИС. Поповић наводи да је Уставом од 1869. предвиђен министарски премапотпис. Пишући о извршној власти према Уставу од 1888, он напомиње да је „Краљ био ограничен министарским премапотписом”. Међутим, Поповић је „превидео” да је премапотпис у Србији уведен кнез Михаиловим Законом о централној управи од 1862. Пишући о „личном режиму” кнеза Михаила он износи да је и положај министара – према Закону о централној државној управи – био елеменат тог режима. Наиме, „министри су били одговорни кнезу који их је постављао и отпуштао по својој вољи”. Поповић није навео кључну одредбу Закона о централној државној управи којом је предвиђен министарски премапотпис, којим је, према европском монархијском начелу, одговорност за монархове акте прелазила на министре. Параграфом 7 Закона прописано је да министри „по својим струкама подносе Књазу и противпотписују акта, која књажеског решења потребују” [Павловић 2008: 362]. Изостављање чињенице о постојању премапотписа у режиму кнеза Михаила, суштински је везано за природу тог режима. Да је навео податак о премапотпису, Поповић не би могао да тврди да је кнежев режим био лични режим, или апсолутни или деспотски режим (како је то тврдио Поповићев узор – А. Драгњић).¹⁷

¹⁷ Ова крупна и несумњиво тенденциозна грешка повлачи се од чувеног Слободана Јовановића. Јер, С. Јовановић је, зарад потврде своје тезе о кнез Михаиловом режиму, написао да: „Михаило је, од првога дана, дао на знање да он није један владалац који влада, али не

Јер, премапотпис (*contrasignature*) је израз начела *The King reigns but does not govern*.

У поглављу о Уставу од 1869, Поповић говори и о примени овог Устава (*Constitution in Action – Emergence of Ministerial responsibility*). „Најважнији догађај који се десио под Уставом од 1869. било је признање министарске одговорности и формирање политичких партија.” Појаву министарске одговорности у пракси, Поповић је објаснио на основу текста А. Драгнића. Поповић је нарочито величао Драгнића због његовог наводног открића процеса установљења министарске одговорности. Под насловом „Појава министарске одговорности”, Поповић каже да је питање странака било релативно добро истражено, док је за министарску одговорност било мање интересовања: „Један од Драгнићевих изванредних доприноса проучавању уставне историје Србије било је указивање на процес појаве министарске одговорности у пракси. Драгнић се ослонио на примарне изворе, углавном на записнике са седница Народне скупштине, да развије своју тезу. По његовом гледишту министарска одговорност се појавила у неколико корака 1870-их. Било је то пре формирања политичких странака у Србији, да је Савет министара одступио, суочивши се са резултатом гласања у Народној скупштини. Председник Владе био је Јован Мариновић (1821–93).” На почетку заседања, у новембру 1874, Мариновићев предлог адресе је изгласан са танком већином, „са 61 према 58 гласова, уз 3 уздржана. Председник Владе био је мишљења да са таквом танком већинском подршком свог кабинета у Народној скупштини, он не може више да управља земљом, и стога је поднео оставку”.

Славећи Драгнићев „извандредан допринос”, Поповић је оставио у мраку уставноправне историје једног веома значајног писца. То је Миливоје Поповић, чија је изузетна докторска дисертација под насловом *Порекло и њојшанак Устава од 1888. године*, одбрањена и објављена 1939. (у комисији за одбрану, поред Ђорђа Тасића, био је и Слободан Јовановић). Теми успостављања министарске одговорности у пракси, Миливоје Поповић посветио је пуних 14 страна [Поповић 1939: 26–39]. Као озбиљан истраживач, Миливоје Поповић је свој текст направио на основу Протокола и Стенографских белешки за народне скупштине 1873–1875. Ево неколико извода из дисертације Миливоја Поповића: „Нову Владу (1873) саставио је Јован Мариновић, шеф конзервативаца. ... Први пут под новим Уставом [1869], Влада је била партијски различна од већине у Народној скупштини. Влада је била конзервативна, а Народна скупштина била је либерална. Трење између Владе и Скупштине настало је одмах. ...”. Пред либералском Скупштином, конзервативац Мариновић се понашао „као какав енглески либерални министар. Иако творци Устава од 1869, нису мислили на парламентарни режим, Јован Мариновић први пут под тим Уставом, а са скупштинске говорнице, у својству првог министра, прогла-

управља. Он је хтео и да влада и да управља.” Да се суочио са институтотом премапотписа, С. Јовановић не би ово могао да напише. Јер, премапотпис је израз начела да „краљ влада, али не управља”. Кнез Михаило је владао под министарским премапотписима, што се лако може установити самим листањем *Сборника закона и уредба* [*Сборникъ закона и уредба*].

шује право Народне скупштине да обори Владу у коју нема поверења. То се, уосталом дешава и у Енглеској, да либерални програм остварује конзервативац на Влади, па се десило и код нас да највећи конзервативац, министар под кнезом Александром и саветник кнеза Михаила, први заведе парламентарну праксу, какву видимо у земљама са парламентарном Владом”.

Мариновић је Скупштини – према писању Миливоја Поповића – поставио питање: „Да ли Влада има поверење Скупштине или не? Скупштина је први пут чула такво једно питање са званичне стране. Било је то право изненађење за народне посланике, који су обично устајањем поздрављали улазак председника Владе у скупштинску дворану.” У јануару 1874. Скупштина је позитивно одговорила на питање о поверењу Влади. После извршених избора у октобру 1874, Мариновић је поново поставио питање поверења својој Влади: „На поименичном гласању о адреси, предлог адресе одборске већине добио је 58 гласова, а против ове адресе, односно за Владино гледиште, било је 61 глас. Влада је добила 3 гласа већине на поименичном гласању. Мариновић је сматрао да му ова 3 гласа већине нису довољна да даље влада, и зато је поднео оставку.” Слично се десило са следећом Владом (под председништвом Аћима Чумића).

Све у свему, откриће практичног увођења министарске одговорности није дело Драгнића (који је свој рад објавио 1978), него Миливоја Поповића који је одбранио и објавио докторску дисертацију 1939. Пада у очи да се Драгнић у својој књизи позива на историјски извор (Скупштинске белешке), само у две фусноте. Те две фусноте „случајно” се налазе у дисертацији Миливоја Поповића (39 година раније). Из једне Драгнићеве фусноте види се да је он чуо за Миливоја Поповића, али само у вези са Уставом од 1888. (На једном једином месту он помиње његову књигу, али уцело) [Драгнић 1989: 96, фуснота 13]. Закључак је једноставан: Драгнић је прећутао откриће Миливоја Поповића, зато што га је „крадуцао”.¹⁸ Поповић, пак, није савладао релевантну литературу, па је лако подлегао „вандербилдском” шарму не примећујући да легализује забрањено „позајмљивање туђег”.

Устав од 1869. Карактеристичну сразмеру $\frac{1}{4}$ кнежевих према $\frac{3}{4}$ народних посланика, у којој је $\frac{1}{4}$ била замена за Горњи дом, Поповић представља као велико откриће. Велико откриће требало је пак тражити на другој страни, на питању зашто је уведена сразмера $\frac{1}{4}$ према $\frac{3}{4}$. Сама сразмера, што се не види из Поповићеве презентације, имала је веома живу и живописну позадину. Поповић даље каже: „Право гласа било је ограничено и оно се примењивало на бирачку подобност за Народну скупштину. Само људи који су плаћали порез уживали су право да гласају и били су подобни за избор за посланике.” Ово је само делимично тачно. Јер, плаћање пореза (било каквог) било је услов бирачке способности (и активне и пасивне) према Преображенском закону о Народној скупштини (1861). Уставом од 1869, био је за пасивно бирачко право прописан имовински

¹⁸ Драгнићева ф. 6 на стр. 69 је истоветна са ф. 28. на стр. 29 Миливоја Поповића.

цензус у износу од 6 талира. После грешке о цензусу, Поповић додаје: „Пошто порески услов није био претеран, Драгнић је оценио изборни систем као близак ’универзалном мушком праву гласа’”. У ствари, Драгнић је био „близак” лаичкој заблуди да је Србија била земља општег права гласа. Читалац се може упитати: чему је и на овом месту служило позивање на Драгнића? За увођење у уставну историју Србије потребно је много више од „вандербилдске” фасцинације. Уосталом, Србија је била земља у којој се губио престо због повећања пореза од једног талира; Србија је била земља у којој се од неког времена политички певушило: „Плати порез за мене, па да гласам за тебе.”

Износећи основачке податке, Поповић каже да „чл. 42 Устава [1869] прописује да народно представништво може бити или Велика народна скупштина или обична Народна скупштина. Велика народна скупштина била је четири пута већа по броју чланова од обичне.” Да се бавио мало науком, а не пуком дескрипцијом, Поповић би знао да је Велика народна скупштина (као четири пута већа) уведена Преображенским уставом (Законом о народној скупштини). Да је Поповић читао релевантну литературу упоредио би одредбе о Народној скупштини Преображеног и Намесничког устава, и дошао до закључка да је сличност „запањујућа” (а није случајна).

УБОГИ ПАТУЉАК УМЕСТО УСТАВНОГ ЦИНА ОД 1888.

Устав од 1888. приказан је основачки с обзиром на начело поделе власти. Поповић бележи: „Према Уставу од 1888. законодавна власт дата је краљу и националном представништву (члан 33). Извршна власт дата је краљу који је имао да је врши посредством својих одговорних министара (члан 38), док је судска власт дата судовима (члан 39). Устав од 1888. имао је више одредби о људским правима него претходни Устав од 1869.” Иако му је књигу објавио издавач наводно европског формата, Поповић није ни поменуо да је Устав Краљевине Србије од 1888. израђен по узору на белгијски устав од 1831, на који су се угледали многи „либерални монархијски уставотворци” [Павловић 2008: 265–266].

Поповић је Устав од 1888. окарактерисао као оријентир (*landmark*) уставне историје Србије, али његова презентација овог Устава је далеко од оне која би била примерена *landmark*-у. Поповић се и код овог Устава бавио „лаким комадима”, па је испустио кључне институте парламентаризма: посланичко питање, интерпелацију, буџет, завршни рачун, главну контролу. Он не помиње да је овим Уставом уведено тајно гласање, а не помиње ни квалификоване посланике, а ни посланички имунитет француског типа (није поменут ни посланички имунитет немачког типа, у време Преображеног устава кнеза Михаила, и Намесничког устава). Поврх свега, он не помиње понајкарактеристичнији институт којим је Краљевина Србија предњачила у Европи: пропорционални изборни систем! Ови основачки „недостаци” дошли су из дуплог разлога: Поповић је писао о Уставу од 1888. (као уосталом и о осталим уставима) без одговарајућег

коришћења релевантне литературе. Уз то, он је писао уставну историју Србије без белешки са Уставотворног одбора од 1888, као понајважнијег историјског извора за васпелу уставну историју Србије. Наш чувени уставноправни писац проф. Ратко Марковић (кога иначе Поповић помиње на више места), једном приликом је рекао да су белешке са Уставотворног одбора нешто најбоље што је прочитао из уставног права. Овај насушни извор Поповић је прескочио, а прескочио је и текстове оних који су га зналачки уградили у своје текстове.

УСТАВ ОД 1903. Устав од 1903. презентира се у 4 одељка: Институције. – Почетак парламентарне владе. – Двопартијски систем. – Систем са доминантном партијом. Већ из наслова се види да је Поповић уставно-историјску анализу заменио политичком историјом. Одељак о институцијама (уставним) почиње напоменом да „образац организације власти према Уставу од 1903. био је исти као онај према Уставу од 1888. У ствари, Устав од 1903. било је друго незнатно измењено издање Устава од 1888, или како се то обично каже: био је поновљени Устав од 1888.” Дајући оскудан приказ Устава, Поповић се понављао износећи оно што је већ написао: „Законодавна власт припадала је Краљу и Народној скупштини ... Извршна власт припадала је Краљу који ју је вршио преко одговорних министара ... Краљ је био ограничен министарским премапотписом.” Склон историјски небитним чињеницама, Поповић није пропустио да наведе да се Народна скупштина сазивала 1. октобра уместо 1. новембра, као што је то био случај према Уставу од 1888. Он је као новину навео одредбу којом је прописано да се седнице Народне скупштине држе док се не усвоји буџет, чиме је замењен ранији пропис о скупштинском заседању од најмање 6 недеља. Има код њега још неколико општепознатих напомена о извршној и судској власти. Те напомене су састављене препричавањем уставних одредби. Проф. Ратко Марковић је за овај правнички приступ знао да каже „суво преписивање” или „само дескрипција и ништа више”.¹⁹

Текст под насловом „Институције” износи нешто више од 2 стране, али од те две стране готово једна страна је посвећена личности краља Петра. И тај опис има бар један недостатак: није наведена чињеница да је „Петар био познат по својој лојалности према Русији” (што је било „додатак његовом пан-србизму”).²⁰ Уз ово, несразмера према самој материји Устава од 1903. налази се у наведеној личној подобности краља Петра за парламентарну владавину. Међутим, прелазак на „*personality*” краља Петра је изговор да се уместо сложене уставноправне анализе даје једноставан политички развитак. Уместо кључних одредби Устава од 1903, Поповић је навео владе које су формиране под овим Уставом. Овој дескрипцији је додао идеју о двопартијском систему, уз квалификацију

¹⁹ Једном приликом упитан зашто у литератури није навео Поповићево *Сиварање државе*, проф. Р. Марковић ми је кратко одговорио да је то само дескрипција.

²⁰ У оквиру одличног политичког портрета краља Петра, М. Б. Петровић каже: “In addition to his Pan-Serbianism, Petar was known for his loyalty to Russia, which was duly appreciated by both Tsar Alexander III and Tsar Nicholas II” [Petrovich 1976: 536].

Пашићевих влада после јуна 1906. као политичког система са доминантном партијом: двопартијски систем није дуго потрајао; он се „брзо вратио форми парламентарне владе са доминантном партијом”. Поповић је закључио: „кратка епизода са двопартијским системом је занемарљива у ширем контексту еволуције целог уставног споразума. Србија између 1903. и 1914. функционисала је као систем са доминантном партијом.” Ово Поповићево тврђење је толико нетачно да се мора приметити: каква доминантна партија – какви бакрачи! Србија од 1903. до 1914. била је узорна двопартијска демократија. За то је довољно навести констатацију (политичку дијагнозу) „највећег српског правника” – Слободана Јовановића (који никако није био симпатизер радикала, а неки су га сматрали њиховим непријатељем). С. Јовановић је записао: „Зато што су веровале у парламентаризам, наше странке поштовале су и његове форме. Чим би се Влада огрешила ма и о најситнији пропис пословника, опозиција би скочила на њу, – а ако би на њу пала сумња да је повредила који законски или уставни пропис, то би изазвало читаву буру у јавном мњењу. Као данас у спорту, тако се онда у страначкој борби јако пазило на правилност игре ...” [Јовановић 1991, I: 535; Павловић 2008: 326; Павловић 2020: 256–258, 273–274].

Тврђењем о политичком систему са доминантном партијом, Поповић се придружио малој групи негатора општеприхваћене представе о Србији од 1903. до 1914. као златном добу демократије. Овакво негирање је европодобно (удворички европодобно), али није тачно. Србија од 1903. до 1914. је и по уставним одредбама, и у пракси стекла име чувене „Србије слободије”. Ова научна истина не одговара онима који су зацртали да на Србију гледају као на простор вечите аутократије.

ЉУДСКА ПРАВА И ОСТАЛО ПО „СВЕЖЕМ ПРИСТУПУ”

После приказа устава Србије по хронолошком приступу (на 83 стране), Поповић почиње други део под насловом „Еволуција уставности”. Прво поглавље овог дела носи наслов „Људска права и изградња српске нације”. У уводном делу овог одељка Поповић каже да су људска права била „константно присутна у уставима Србије. Већ у првом Уставу од 1835. постојала су људска права. Међутим, због многих разлога људска права никако нису могла пресудно да утичу на еволуцију конституционализма у Србији. Исто важи и за период Југословенске монархије, након којег је уследила комунистичка владавина у Југославији. ... Комунистички ауторитарни режим није штитио људска права, јер су се сматрала супротним званично прописаној идеологији и суштински буржоаским. Тек крај комунистичке владавине, тј. у времену транзиције ка демократији, професори су показали интересовање за људска права. Пионир студија људских права у Србији био је проф. Војин Димитријевић (1932–2012), који је почео да предаје овај предмет на Правном факултету Универзитета у Београду средином 1990-их. Такво закаснило интересовање за ову област права имало је последице на мишљење широке јавности у земљи”.

Наиме, према једној анкети из 1998, најмање 36% грађана Србије било је „непријатељски настројено” према људским правима. На питање шта су људска права, од пет понуђених одговора, 24,9% испитаника одговорило је да су она „само парче папира искоришћено од политичара”, а 11,1% је одговорило да су она „инструмент за уцену малих држава. Заостало стање духа у Србији резултат је дуготрајног комунистичког режима у земљи”. Дакле, према Поповићу, од људских права у Србији није било ништа, док један професор није почео да их предаје на Правном факултету у Београду. Уз то, заосталост духа у Србији видела се из анкета о људским правима у којој је неких 11% испитаника одговорило да она служе за уцену малих држава. (Узгред буди речено, ових 11% не указује на заосталост духа, него пре ће бити да указује на проицљивост духа једног дела народа).

Поповић даље пише: „питање људских права у Србији никако се не може сузити на пуки прекор дуготрајућег комунистичког система као извору зла. Људска права у Србији и српска правна мисао су укореењени у историји и могу се пратити још од времена изградње српске нације, упркос чињеници да нису имала кључну улогу у уставном развиту”.²¹ Дакле, Поповићева мисао је водила да аутократизам у Србији није долазио од комунизма, него је постојао од почетка, одувек. Другим речима, Србија је земља са дубоко укореењеним аутократским наслеђем.

Поднаслови одељка о „људским правима у изградњи српске/србијанске нације” су следећи: Доситеј Обрадовић – Филип Вишњић – Божићар Грујовић – Вук Караџић – Димитрије Давидовић – Људска права у Уставу од 1838. – Стефан Радичевић. Прво што пада у очи је да су наведене одреднице различитог рода. Сви, осим једног, представљају имена мање или више познатих личности, међу којима су залутала (као да су била људско биће), људска права из тзв. Турског устава. По логици ствари, читалац очекује да иза наслова одељка о људским правима, праћених међунасловом развитаком (*developments*), следи излагање од појединим људским правима, које аутор у читавој књизи нигде није изричито набројао. Уместо ненабројаних људских права наводи се Доситеј, Филип Вишњић, Божићар Грујовић... Излагања о овим личностима, Поповић почиње биографским белешкама, па наставља презентацијом њихових филозофских гледишта.

Доситеј. Биографска белешка о Доситеју је оскудна: Он је био „Србин рођен у Хабзбуршкој монархији, био је православни монах који је живео изван манастира, много је путовао широм Европе и Турске, у сталној потрази за знањем и образовањем. ... Покренуо је питање улоге људских права у процесу изградње нације”. Ова теза остала је без објашњења с обзиром на то да историја људских права почиње ставом да се „људи рађају једнаки ...”, а да је Доситеј из политичког одлучивања искључивао „бакале и лончаре ...”.

²¹ Поповић је још додао: „Осим тога, процес настајања идеје о људским правима и њену еволуцију научници су слабо третирали. Академски доприноси на том пољу били су недовољни и то из различитих разлога, као што је недостатак обуке о људским правима на српским универзитетима до средине 90-их, и већи нагласак на другим темама међу професорима” [Popović 2021: 87–88].

Поповић посебну пажњу посвећује Доситејевој песми *Vostani Serbiје*. Он каже да „идеја коју је Доситеј следио има своје порекло у метафори о буђењу: нове нације ће се појавити када се оне пробуде из њиховог вишевековног сна. Овај концепт изражен је у његовој чувеној поеми *Vostani Serbie (Arise Serbia)*, у којој он слави српски устанак против Османлија у 1804. Он слика своју вољену земљу Србију као лепу даму која се пробудила из сна да би показала своју лепоту целој Европи”. Сам Поповићев почетак приказа поеме је погрешан. Јер, Доситеј устаничку Србију не представља као пробудену лепу даму, него као царицу. Доситеј не каже востани лепа дамо (*fair lady*), него каже: „Востани, Србије! Востани, царице!”. Разлика између лепе даме и царице (*empress*) је повећа и суштинска. Јер, према Доситејевој поеми Србија је требало да се пробуди и да се сети своје старе царске прошлости. Поповић даље каже: „Лепота у ствари се састоји у врлини, и цела поема је била заснована на идеји такмичења храбрости и врлине, у којима Србија, једном ослобођена, ће узети учешћа смело стајући једнака са другим земљама. Постајући нација међу нацијама је било према Доситејевом схватању изазов који, кад се на њега одговори, треба да Србији омогући стицање врлине. Врлина ће се материјализовати у правди, која је била њена главна суштина.” У преводу на једноставнији језик, Поповић каже да је Доситеј певао како једном ослобођена Србија треба да се укључи у такмичење у врлини, међу европским народима. У Доситејевој поеми, пак, нема ни речи која би дала основа за овакво тумачење. Јер, по Доситеју, Србија се 1804. није пробудила као „тиква без корена”, него као земља народа са славном прошлошћу пред којом су непријатељи имали да се постиде: „Спомени се мати наша, твоје перве славе, / Твојих враждебника ти посрами главе! / Дивјег јаничара терај са Врачара...” Доситеј је још певао: „Ти воздигни твоју царску главу горе / Да те опет позна и земља и море / Покажи Европи твоје крсно лице, светло и весело, како вид Данице.” Нема, дакле, код Доситеја ни речи о буђењу Србије зарад такмичења у европској врлини. По Доситејевој поеми, Србија се будила са давно стеченом врлином и имала је само да подигне своју „царску главу горе”. Поповићев „свежи приступ” Доситејевој поеми може се разумети кроз изреку која каже што је (евро)баби мило, то јој се и снило. Другим речима, Поповић је савремено стање европског диктата „врлине” пројектовао у време Првог српског устанка. То је свакако врло европодобно (и евроугодно), али је врло нетачно.

Једну Доситејеву мисао Поповић наводи два пута, али без објашњења. „Ако се – каже наводно Доситеј – народи у овим [балканским] земљама не ослободе сујеверја, и не искорене древни и нехришћански анимозитет према закону, постаће сами себи Турци и мучитељи. ... Његов идеал била је хришћанска апсолутна монархија, и он је био мишљења да је она остварена у Европи у веку просвећености. Доситеј Обрадовић је високо ценио владавину Јосифа II”. Поповић помиње Доситеја Обрадовића као мислиоца са којим почиње низ присталица концепта монархијске суверености. У овој ствари, али и у другим о Доситеју, Поповић је требало да консултује бољег znalца, оног који је записао да је Доситеј: „дефинисао је идеалну

државу као апсолутну монархију са просвећеним владарем на челу, отприлике таквим какви су били Петар Велики, Катарина II, Фридрих Велики и Јосиф II, и какве су прижељкивали и многи други европски просветитељи пре Француске револуције. За Доситеја је била бедна земља „гди се никакво исправљеније не уведе док год не соизволе и не исхоћеду и касаци и бакали и лончари и прочаја” [Ђурић 1989: 20]. У ствари, Поповић пишући уставну историју Србије није уопште требало да се бави Доситејем. Јер, Доситеј не спада у зону уставности.

Говорећи о Доситеју Обрадовићу и Филипу Вишњићу, Поповић долази до изузетно крупних закључака, који се односе на само биће српског народа. „Доситеј Обрадовић, као учени човек, износио је идеје које су преовладавале у Европи његовог времена, док је Филип Вишњић био певач који је изражавао осећања људске душе. Зато је овај други остао веран концепту колективних права, што је вероватно било лако објаснити народу, док је први дошао до идеје индивидуалних права у његовој *еџици*. Вероватно би се отишло одвећ далеко када би се закључило на основу разлика између поменуте две личности, да је постојао амбис између српских маса и учене елите, али то је ипак клица таквог разликовања. У време српске националне револуције, питање да ли колективна права треба да служе као стуб државе – нације, било је супротстављено концепту индивидуалних људских права својствених сваком и свим људским бићима”. У оно време, „маса су се опредељивале за колективна права, док су образовани просвећени интелектуалци, као Доситеј Обрадовић фаворизовали индивидуална права. Гледиште маса било је изражено у поезији и формулисано од епског песника Филипа Вишњића.” Речју, од времена Филипа Вишњића и Доситеја Обрадовића у Србији је колективистичко схватање доминирало над индивидуалистичким концептом људских права. То гледиште Поповића једнострано је и тенденциозно. Две чињенице су довољне да оборе ову његову конструкцију. Једна је српска изрека која гласи: *иправда држи земљу и ирадове*. Та изрека је готово идентична – само много лепша – од западњачке изреке која гласи: *iustitia est regnorum fundamentum*. Најзад, о српском индивидуализму, има крупних сведочанстава у народној („Вишњићевој”) поезији: „Ни по бабу, ни по стричевима / Већ по правди Бога истинога ... Књиге гледа, а говори Марко ... Књига каже, на Урошу царство ...” [Карацић 1985: 144–146]. Ове изреке нису израз човека утопљеног у колектив, него израз појединца свесног своје улоге у друштву.

Грујовић. Први део излагања о личностима „људских права” не односи се на њихове „концепте људска права”. Поповићев текст испод подналова Божидар Грујовић иде овако: „Српски устаници од 1804. били су успешни у борби против отоманских трупа. Средином децембра 1806. они су ослободили београдску тврђаву, ставили цео *џашилак* под њихову власт и почели да управљају земљом из Београда. Чак и пре него што су заузели београдску тврђаву, устаници су учинили напор да изграде српску националну државу. Један од првих корака на том путу било је увођење централне владе, одвојене од војне команде која се спонтално појавила

међу устаницима. У лето 1805. основан је Правитељствујушчи совјет. Карађорђа је раније народ прогласио за вођу и дао му наслов *војска*. Установљење по први пут управног органа у ослобођеној земљи, било је догађај који стварно представља увођење националне револуционарне владе, један јасан знак процеса изградње модерне нације и стварања политичких институција у Србији. Значај и достојанствени карактер догађаја повлачили су за собом неке елементе церемоније који су вероватно били разлог зашто је један од учених људи који су учествовали у подухвату припремио говор за проглашавање тога догађаја. Он се звао Божидар Грујовић (1778–1807) и он је онда био постављен за секретара Владиног Савета (*Government Council*).” Овај текст једна је од илустрација Поповићевог списатељског начина који се може означити са „од Кулина бана до добријих дана”. Да би увео Божу Грујовића на историјску сцену, односно његово неизговорено „Слово о слободи”, Поповић прави један основачки увод. Он, после одељка о догађајима у Првом устанку, поново наводи неке споредне чињенице из тог устанка, да би дошао до оснивања Правитељствујушчег совјета, односно његовог секретара Боже Грујовића. Какве везе овај основачки текст има са уставном историјом Србије, то вероватно не би могао да установи ни сам Поповић. Такође, тешко је пронаћи везу између генералија о Божи Грујовићу које следе у Поповићевом тексту и уставне историје Србије.

Поповић наводи да је „Грујовић био учени правник, Србин из Хабзбуршке монархије који је стекао докторат на универзитету у Пешти. Он је потом био постављен за професора историје права на руском универзитету у Харкову 1803. Ту се он сусрео са делегацијом српских устаника који су били у мисији да моле руског цара за помоћ. Грујовић се придружио делегацији ...”. У марту 1805. са њом је дошао у Србију. „Вођа српске делегације био је православни свештеник Матеја Ненадовић, председник Владиног савета од лета 1805: другим речима, први премијер у модерној Србији. Тада је Грујовић добио место секретара Владиног савета. Текст говора није сачуван у оригиналној верзији.” Читалац је добро прочитао: Поповић је, поводом свечаног оснивања Совјета, поменуо говор некога који носи име Божидар Грујовић. Онда је поменуо његов докторат (phd), па његову професуру у Харкову, па његово придруживање депутацији устаничке Србије у Русији, па његов долазак у Србију. Онда се сетио да је на челу делегације којој се Грујовић придружио био православни свештеник Прота Матеја, који је постао председник Правитељствујушчег совјета, с напоменом да је то место равно премијеру (*prime ministar*), да је Грујовић постао секретар тога тела и да његов говор није сачуван у оригиналу. Све у свему, Поповићев текст је писан прилично смушено и натрасумце.

Како било да било, Поповић је некако дошао до Грујовићевог „Слова о слободи” које је сачувано у Мемоарима Матеје Ненадовића: „Мемоари су били први пут објављени 1867, али значај [Грујовићевог] говора био је толико велики да је он поново публикован одвојено у различитим приликама. Сматра се да је ’Реч о слободи’ представљала оријентир у уставној

историји Србије.” Овде смо већ на терену дебелих Поповићевих материјалних грешака. Прво, неисказан говор Боже Грујовића који је делимично сачувао Прота Матеја ни по чему није представљао оријентир у уставној историји Србије. Од настанка Грујовићевог говора, па готово до његовог објављивања 1867, за њега је знао само Прота Матеја Ненадовић. Речју, Грујовићева „Реч о слободи” остала је непозната до 1867. У другом издању (Српске књижевне задруге), 1893, није било „Слова и Дневника Боже Грујовића” [Радевић 1972, 8–9: 126]. Тек 2005. у једном часопису (*Hereticus*) објављен је Грујовићев неизговорен говор под насловом „Слово о закону и слободи”, према оригиналу из 1867.

После једностраничног „увода”, Поповић прелази на Грујовићеве идеје. Грујовић се у неизговореном говору залагао за концепт државе који се ослањао „најпре на владавину права”. Поповић је наводио Грујовићеву мисао да први „господар и судија у вилајету јест закон”. Затим каже да се сматра да је Грујовић био први у српској историји који је поменуо „реч конституција у њеном модерном смислу”. Поповић је указао на оно место из „Слова о слободи” на коме се каже: „Гди је добра конституција, тј. где је добро установљеније закона и гди је добро уређена власт под законом, ту је слобода ...”. Слобода је, према Поповићу, била Грујовићев идеал који се могао „постићи само под уставном владом”. Међутим, ова тврђења о Грујовићевом конституционализму стоје на климавим ногама. Јер, још од Монтескјеа реч конституција користи се у два смисла: једном модерном, и једном старом. У модерном смислу под конституцијом се подразумева писани акт највеће правне снаге, и реч се пише великим словом (*Constitution*). Под конституцијом са малим словом подразумевају се сва државна уређења, од старог до новог века, односно апсолутне монархије. По свој прилици, Грујовић реч „конституција” није користио у модерном смислу, него у смислу државног уређења.

Следећи Поповићев осврт односио се на Грујовићево набрајање људских права. Код Грујовића је стајало: „Прва је дужност поглавара старати се да је у вилајету сваки сигуран за себе, за живот свој, за децу и жену своју, за дом, имање и чест своју ... Сигурност живота, имања и чести сваки, па и оно дете које се јешче родило није, да ишче од заповедника; и ако поглавар њима свима живот, имање и чест сачувати неће или не може, није достојан поглавар бити”. У овом цитату, Поповић запажа поновљено тројство људских права: „1) живот, 2) имање, и 3) част” (*dignity*). Ово „тројство” навело је Поповића да постави тезу о „могућем англо-саксонском, односно америчком утицају на Грујовића. Али стање наших извора не нуди могућност темељног истраживања.” Све у свему, Поповић закључује да су људска права имала за Грујовића улогу стуба модерне државе: Она су добила врхунски значај према мишљењу секретара Правитељствујућег совјета. Овај „врхунац био је стварно достигнут у бриљантном уму једног интелектуалца”. Идеје које је изложио Грујовић поред свега имале су да се суоче са реалношћу која је била комплексна и различита од „царства филозофских концепата развијених од ученог правника”. Стога, Грујовић је био лишен могућности да изложи своје идеје

пред публиком. „Вођи националне револуције нису имали воље да чују његов говор”. „Изгледа да је то представљало лош предзнак за људска права. ... Идеја да српска национална држава треба да буде заснована на заштити људских права, стављена је на страну, и није остварена на почетку Србијине модерне историје. Грујовић је преминуо 1807. и није могао више да се залаже за свој концепт. И поред тога, он је опстао, и људска права поново су се појавила у предстојећем политичком развоју.”

„Лош предзнак за људска права” Поповић је екстраполирао у будућност. По њему, Србе је пратио некакав усуд да им се слабо примају људска права. Иако је приметио да се Грујовићев говор одбијао од сурове реалности устаничке Србије, он је изводио закључак на тражењу нечега што се није могло очекивати у одређеним условима. Уосталом, сам Божа Грујовић у неизреченом „Слову” каже да слободу поданицима треба да обезбеди поглавар, што значи да је Грујовић био слично Доситеју Обрадовићу присталица просвећеног апсолутизма, а монархијски апсолутизам – па и просвећени – претходи историји уставности. Категорије као што су живот, имање, част – саме по себи су филозофске категорије, које се јављају као увод у историју уставности, али оне нису уставне категорије. Слобода као уставна категорија има свој конкретан облик. Она постоји као слобода избора, слобода штампе, слобода удруживања, слобода окупљања.

Лок, Грујовић, Караџић. Пошто је и код Вука Караџића (у чувеном писму Милошу) нашао тројство људских права – живот, имање и достојанство²² – и пошто се досетио да је оно истоветно са Грујовићевим тројством, Поповић је почео да размишља о могућем извору ове истоветности. У изворима, наводно, није нашао трага који би указивали на то да је Грујовић утицао на Вука. „Друга могућност је постојање заједничког извора и инспирације за обојицу. Ово тврђење се такође јавља као проблематично. Грујовић је био учени правник, док то Вук није био.” Извор инспирације и за једног и за другог остао је непознат. „Међутим, – каже Поповић – без обзира на начин како је идеја тројства људских права продрла у српску правну мисао, врло је вероватно да њихов извор упућује на енглеску и америчку правну ризницу. Џон Лок и Декларација независности могли су утицати на Србе у време националне изградње на начин који данас не може да се схвати због недостатка поузданих извора.” Пошто је набацио тезу о Локовом и америчком (у ствари америчком, јер Декларацију независности је писао Локов следбеник) утицају на Србе, Поповић је ову тезу претворио у теорију и узео је у даљу анализу: „Треба ли српско набрајање живот – имање – достојанство схватити једнако, или у најмањем довољно упоредиво, са Локовом формулом живота – слободе, имања или са принципима америчких очева оснивача *живојћ – слобода – изражење среће*? Да ли појам живота у српској листи обухвата такође слободу? Или, да ли достојанство стоји уместо слободе? Ово последње изгледа више вероватно. Међутим, изостављање појма слободе у српској формули може бити значајно ако размотримо развој који је уследио.”

²² Вук је користио реч **част** коју је преводио са *honor* (н. п.: на *часѿ* му) [Караџић 1852а, II: 1112].

Без икакве чињеничне подлоге, Поповић изводи крупан закључак који се, просто речено, своди на следеће: На самом почетку, у темеље „нације – државе” Србије нису уграђена људска права и индивидуалне слободе, па је ова држава рођена и имала да траје као својеврсни богаљ. Поповићев закључак о евроатлантском утицају је свакако подобан, али није истинит. Јер, иако је Б. Франклин, дошавши на место амбасадора у Паризу, расејао по Француској и шире по Европи америчке декларације, у време Грујовићевог школовања и кратког докторског живота, америчка Декларација независности је и у Америци била заборављена ствар.²³ У време Боже Грујовића, доминантан државни облик у Европи био је просвећени апсолутизам са крајком постреволуционарне Француске. И Грујовић и Вук Караџић имали су неку представу о либералним идејама свога времена, али су своје идеје обликовали према стварности са којом су се суочавали. Вук је до тројства људских права дошао сагледавањем стварности Србије његовог времена.²⁴ Он каже да се сви узроци незадовољства Милошевом владавином могу „у два главна реда разделити. Или су људи незадовољни зато, што не само што не могу према своме могућству по својој вољи живети, него што нико није сигуран ни са својим животом ни с поштовањем (чешћу), нити је господар од свога богоданог и с правдом и с трудом стеченога имања; или зато, што се за општу ползу не стара ...”. У напомени уз ову реченицу, Вук је навео имена неких људи који су побијени према Милошевом налогу, и уз то додао: „Са имањем свију своји подручника Милош тако располаже, као и са животом, зато се обично говори: ’све је твоје, Господару, што ми имамо’; а што се чести тиче, он јавно прети свакоме који би се усудио казати, да чест има или жели имати.”

Поповић је навео како је „Вук у егзилу, ван кнежевог домаћаја и сигуран од његовог беса”, написао писмо (од 24. априла 1832), у коме је „сугерисао усвајање устава као решења за све проблеме Србије. ’Народу би требало дати *йправо*, или као што се данас у Европи обично говори, конституцију’. Ово је био главни став од кога је Вук касније извео објашњење суштине појма устава [конституције] ...”. Поповићев навод Вуковог главног става је био двоструко нетачан. С једне стране, Вук је написао да „ваљало би дати народу *йравицу*”, а не *йправо*, као што је то навео Поповић. Јер, *правица* се разликује од права. *Правица* је правда – *justitia*, *justum* [Караџић 1852, I: 773]. После кључног Вуковог става о потреби давања народу *конституције*, ишло је додатно објашњење које је Поповић изоставио. То објашњење, неопходно за разумевање Вуковог става о „конституцији”, гласило је: „Ја овде не мислим конституцију Францу-

²³ „Одмах по избијању Рата за независност, Декларација пада у заборав, о чему ће латентирати чак и Џон Квинси Адамс, шести председник САД: Њена канонизација започеће тек 20-их година XIX века, након потписивања мира у Генту”.

²⁴ Исти случај је био и са Јованом Хаџићем, који је писао „старешине су пожелеле да се слободније окрећу, да им судбина, чест и имање не зависи од воље једнога господара, но да буду законом и правосудијем обезбеђени, а и народ је пожелио то исто ...” [Хаџић 2013: 36–37].

ску, и Англијску, или нову Грчку; него, од прилике, *да се одреди начин њравителсѣтва и њравителсѣтво да се ѡсѣшави* (по ономе ферману или атишерифу, јер ко Вам год каже или одобрава, да друкчије бити може, онај вас вара и на зло навраћа).” Затим, тек после ових реченица следи Вуково тројство људских права: „Да се сваком човеку осигура живот, имање и чест.” Уз ово, Вук је навео још нека људска права: „Да свако свој посао, који ником није на штету, може радити ... Да сваки човек зна шта му ваља чинити, да се не боји нити Вас нити икога другога ...” [Карацић 1985a: 215, 217, 230].

У повлачењу паралеле са Декларацијом независности, Поповић није био оригиналан. Ту паралелу је у штампи лансирала Г. Бекчић Пјешчић. Она је прва нашла да је Грујовићево „Слово” писано у духу француске Декларације о правима човека и грађанина. А онда је прешла на америчку Декларацију независности: „Иако је мисао о слободи као таквој субверзивна за тренутак у којем је писана, како за Србију тако и за Европу тог времена, са већ запретеним сећањем на славну Француску револуцију, јер већ је годину дана како Наполеон царује, занимљиво је упоредити ’Слово о слободи’, са идејама које носи америчка Декларација независности. Божидар Грујовић сасвим извесно није имао прилике да чита Џеферсонов текст, али су уочене паралеле и пресеци више него само очигледни (sic!) доказ о идентичном идејном правном и политичком корпусу на којем су изграђена ова два прогласа” [Бекчић Пјешчић 2020: 2].

Излагање о људским правима из тзв. Устава од 1838, почиње уводом на готово целој страни, о доношењу устава (Хатишерифа), о чему је већ раније говорено. За овај тзв. Устав (без тзв.) Поповић каже да се ради о „чудном” (јединственом?) акту „у погледу форме. Његов текст јавља се као султаново писмо послато његовом вазалу, српском кнезу”. „Устав од 1838” је „чудан” (јединствен), али та констатација није довољна. Јер, форма „писма” отвара крупно питање његове правне природе. Наиме, султаново „писмо”, односно Хатишериф од 1838, како стоји у његовој преамбули, Султан је упутио „мојему Везиру, Јусуф-Мухлиз-Паши (да би он био прослављен!) и Књазу Народа Србског Милошу Обреновићу (да би његов коњац био счастлив!)”. Последња одредба тзв. Устава од 1838. гласила је овако: „И ти такође, мој Везиру! имаћеш га разумјена, и сојузит ћеш силе твоје са силама Књаза, ко тојному и строгому извршенију точки предстојећег Императорског Фермана”. Речју, по својој правној природи, тзв. Устав од 1838. није устав, него је то Султанов декрет о начину управљања турском провинцијом Србијом, упућен београдском везиру и србијанском кнезу Милошу Обреновићу.

Величање маловажног Радичевића. Одељак о људским правима, Поповић завршава освртом на дело Стефана Радичевића. По њему, Радичевићев „рад обележио је еволуцију српског правног мишљења, мада је још увек остао само оскудно (*poorly*) истражен у српској историографији”. Поповић је посебан значај дао Радичевићевом *Пројекту* устава за Војводину србску са државословним примедбама. Посебно је скренуо пажњу на главу 4: „О правима основнима народа Воиводовине Србске и о дужно-

стима његовима (чл. 31–47)”. Ту посебно падају у очи чл. 44²⁵ и 45. Према чл. 44 укинута је смртна казна за политичке кривице. Чланом 45 *Пројекта* „гарантована је слобода штампе”. Члан 45, који Поповић не цитира, гласи: „Слобода печатње неће се смети ни под којим изговором, осим случаја у чл. 36²⁶ овог устава ограничити или обуставити или укинати, било то цензуром, искањем јемства, данка, заустављењем штампе или трговине са књигама, забранењем поште или другим коим обустављењем слободнога разноса и распрострањења”. Поповић закључује да је са становишта српског уставног развитка чл. 45 Радичевићевог *Пројекта* представљао новину: „Такве одредбе – каже Поповић – није било у уставима Кнежевине Србије. Ова одредба је вероватно уведена под утицајем текста Мартовских закона (који се такође зову априлски закони) издатих од мађарске Дијете 1848, који су били мађарски револуционарни устав. Они су обезбеђивали слободу штампе. Радичевић се истицао не само као вешт уставописац, него и као следбеник модерних, либералних идеја. Мада је допринео грађењу нације (*Nation building*) у Кнежевини Србији и међу Србима у Аустрији, током кратке историје Војводине, његов рад није сматран за много успешан. Ипак, он је био први који је у свој Нацрт устава, у одељак о грађанским правима унео и политичка права.”

Поповићева оцена Радичевићевог пројекта устава је нетачна. Само уметање Радичевићевог пројекта у уставну историју Србије је неумесно. Тај пројекат је био лични спис особе која је живела с друге стране границе. Док су петровска „прошенија” имала извештај, Радичевићев пројекат устава (интересантан за други предмет истраживања) није имао никакав значај за уставни развитак Србије. То се нарочито види на питању слободе штампе, која је у Србији имала веома карактеристичан облик. Захтев за слободом штампе у „прошенијима” (1848) јавља се без икаквих ограничења. Године 1881, када је доношен законски пропис о слободи штампе, Народна скупштина Кнежевине Србије је усвојила француски пројекат готово без ограничења, какав није усвојила француска скупштина. Уопште, у Србији је од самог почетка захтев за увођење слободе штампе изношен без икаквих ограничења. Било је широко распрострањен идеал да „у уставу не би било више речи од три речи: штампа је у Србији слободна” [Павловић 2008: 335–336; Павловић 2022: 190].

Услед посебних симпатија за европску Хабзбуршку монархију и „аустријске Србе” са службом у обновљеној Србији, Поповић је изгубио кључне почетне чињенице у уставној историји Србије. Величајући минимални значај „пречанина” Радичевића, Поповић је „изгубио из вида” значај Србијине „домородачке интелигенције”, а пре свега одјек европских револуција 1848. у Кнежевини. Тако, радећи површно и с тенденцијом, он је прескочио једну важну иницијативу попечитеља правосуђа и просве-

²⁵ „Казна на смрт укида се за сва политическа преступлења, кривице ил’ злочинства, као и казна извода осуђенога на углед срамоте и боја по телу у свима злочинствима без разлике”.

²⁶ „Слобода и безбедност ова (чл. 33 и 34) не сме се ни у коме другом случају ни за најкраће време укинати ни одложити, већ само у догађају буне или ребеље против Монархије или Војводине или у случају друг’ које, миру и законом поредку претеће опасности” [Радичевић 1849: 35–36].

те Стефана Стефановића-Тенке,²⁷ од 11. марта 1848, да се одобри слобода штампе [Грујић 1997].

Иако је, као кључни елеменат свог „свежег приступа”, обећао анализу уставног развика Србије нарочито у погледу људских права, Поповић је прескочио релевантну литературу, па и почетну тачку у развика људских права у Србији. Ради се о Петровској скупштини (1848) на којој су први пут у историји Србије истакнути захтеви за слободу штампе. Тако, у „прошенијима” три округа (београдског, гургусовачког и крагујевачког) нашао се и захтев да се установи слобода штампе. Иза два „прошенија” стајали су лицејци (касније чувени либерали), Јеврем Грујић и Јован Ристић.

Неко време после Петровске скупштине, у Савету се помињала и изада закона о штампи. У пракси су се јављале штампане ствари и то изузетно слободне садржине. Поповић не помиње ништа од овога, па ни чувени Грујићев Обзор државе који би служио на част и већим и много напреднијим државама него што је била вазална Кнежевина Србија. То је онај чувени спис у коме лицејац Грујић каже да „народ наш данас нити је спољашње нити унутрашње слободан. Није спољашње зато Турчину арач плаћа – није унутрашње зато нема – не зна – а готово и не да му се да зна – и за каква права своја. /.../” [Грујић, Обзор државе, у „Невену слоге”, у: Павловић 1997: 85, 89–90, 92–102].

ЈОШ ДЕВЕТ ПАРЧАДИ

У другом делу књиге („Еволуција уставности”), после главе 4 „О људским правима”, следе главе под следећим насловима: „Сувереност и владавина права у време изградње нације” (гл. 5); „Два истакнута професора права и њихови погледи на владавину права и људска права” (гл. 6); „Владавина права – практични аспекти” (гл. 7); „Доктрина владавине права” (гл. 8); и „Век наставе уставног права” (гл. 9). У парчету о суверености, у коме се Поповић враћа на Сретењски устав, посебну пажњу заслужује ових неколико реченица: „У време доношења Устава од 1835, Србија је била вазална земља и њен суверен био је Султан. Међутим, Срби су занемарили тај факт у извесној мери. Они су били инспирисани обрасцем немачких кнежевина, због тога што су ове у принципу биле подчињене царској власти немачко-римског цара. Доношење Устава у Србији било је у ствари напор учињен на путу ка суверености. Због тога се ово питање јавља у светлости у којој се јавља у истински сувереним земљама.” Овде се срећу две кључне речи: сувереност и „свето римско царство немачке

²⁷ „Познато је – писао је Тенка – предхваљеном Совјету да су се по целој свету народи узрујали, тражећи слободу и физическу и ума. ... Но будући да је код поменути узбуђени народа једно од главних потраживања слобода печатње, и ова се слобода печатње, као духу времена сходна, и у самој суседној Аустрији примила и утврдила, зато попечитељство просвешћенија по дужности својој саопштава ово обстојателство предхваљеному Совјету, с том молбом, иако за добро нађе, да народ наш и у овом смотренију не остане иза други но у сваком виду слободу праву, па и слободу ума ужива, да изволи такову слободу печатње одобрити, која је, као што се одређи не може, велико средство многостручном у држави напретку” [Павловић 79–80, ф. 228].

народности”. Прво, компликовано питање суверености Србије од Сreteњског устава до кнеза Михаила, одн. Преображенског устава, комплетирао је писац ових редова, дорађујући достигнућа неколико претходника који су се бавили сувереношћу Србије [Павловић 1997: 293–314]. Поповић је прећутао и овога и претходнике, тако да се његова реченица о тежњи Србије суверености може разумети само кад се прочита раније писано. Што се тиче српске инспирације „немачко-римском империјом”, она је неизводива из извора, и могла је бити само плод маште. Идеја о српској инспирацији приликом доношења Сreteњског устава „немачко-римским царем” равна је идеји о уподобљавању римско-немачког царства са турским царством (обичан човек би рекао: ни налик једно другоме).²⁸ Међутим, са становишта европодобности (односно евроудвориштва) згодно је „интерполисати” да су Срби који дижу главу из турског ропства гвирили у „римско царство немачке народности”.

О професорима или „жив ми Тодор да се чини говор”. Као и глава 4, која је посвећена људским правима, и наредних пет глава резултат су Поповићевог „свежег приступа”. У ствари, ради се о скупљеним склепаним текстовима писаним различитим поводима, и накнадно без икакве логике стрпаним у ципелицу уставноправне историје. Тако, два истакнута професора права којима је посвећена читава глава су Јован Стерија Поповић и Димитрије Матић, од којих први нема никакве везе са историјом уставности Србије, нити Матић углавном нема везе онако како га је представио Поповић.

Стерија. Ево шта је Поповић писао о чувеном комедиографу Јовану Стерији Поповићу. Почео је, по свом обичају, „од Кулина бана”: „Настава права, која је почела у Србији први пут у модерно време на Великој школи у Београду 1808, није стварно ухватила корена у земљи дуго времена. Српска владавина Београдом – и целом земљом – била је краткотрајна ...”. Затим се помиње Други устанак и стицање аутономије („уз петнаест година комплексних дипломатских напора”, што је већ речено), па се некако долази до оснивања Лицеја 1838. Најзад, после пола стране текста, Поповић је стигао до Стерије: „Истакнути српски интелектуалац из Аустрије био је позван да предаје право на Лицеју.” Читалац (*English-reading public*) би очекивао да уследи приказ Стеријиних уставноправних идеја. Међутим, „енглески читајућој публици” Поповић сервира Стеријину биографију: „Јован Стерија Поповић рођен је у Вршцу, данас у североисточној Србији, који је у XIX био на територији Хабсбуршке монархије. Студирао је у Вршцу, Темишвару и Пешти, и касније дипломирао право на Универзитету у Кежмароку, који је данас у Словачкој. Каријеру је почео као адвокат у свом родном граду, али је каријера убрзо прекинута када је он

²⁸ Пошто се неретко наука у кафани наставља (у посебном облику) на ону кабинетску, била је једна кафанска опаска вредна методолошког памћења. Наиме, 1975. године, у САНУ је обележавано 175 година од Првог српског устанка, а о рефератима се понешто проговорило и ван сале САНУ. Мустафа Имамовић је пред проф. Ружицом Гузином и писцем ових редова коментарисао идеју проф. Драгослава Јанковића о Држави првог устанка као федерацији нахија овако: „Много вел’ка заједбаницја за тако мали пашалук”.

позван да дође у Србију. Од 1840. до 1842, он је предавао право на Лицеју, пре него што је добио положај у српској Влади. ...”.

Из времена Стеријине двогодишње каријере лицејског професора (1840–1842), остао је рукопис из области природног права. „Нажалост – каже Д. Поповић – он није доживео да види публикован тај рукопис. Он је готово пао у заборав, када је Правни факултет у Београду 1956. одлучио да обележи сто година од Стеријине смрти. За ту прилику, проф. Радомир Лукић одржао је предавање о Стеријином рукопису, процењујући Стеријин научни допринос српском правном развоју.” Поповић наводи да је проф. Лукић описао Стеријин језик као „убичајен службени језик оног времена, различит од говорног, недовољно разумљив. У погледу стила Лукић је нашао да је био базиран на дугој реченици, немачке композиције са глаголима на крају, и тешко схватљив. Упркос таквом језику, формулације су биле тачне и правни појмови прецизно дефинисани, што је рукопис чинило бриљантним са правничког становишта.” За овим наводима следи Поповићев приказ Стеријиних гледишта изнетих у рукопису. У једном од закључака Поповић наводи да је Стеријин идеал била апсолутна монархија. Затим, наводи се, у аристотеловском оквиру Стеријино гледиште о три форме владавине (монархија, демократија и аристократија). Текст о Стерији, Поповић завршава Лукићевим аргументима да је Стерија ипак био либерал. Све у свему, на осам и по страна у књизи о уставној историји Србије, Поповић је писао штошта о Стерији, што ће рећи писао је „без везе” са темом књиге.

Д. МАТИЋ. Текст о Димитрију Матићу, као и у случају Стерије, почиње његовом биографијом. „Димитрије Матић (1821–84) рођен је у Руми, која је у време његовог рођења била на хабзбуршкој територији. Дошао је у Србију као дечак да студира на *Лицеју* у Крагујевцу. Завршивши више образовање, он је добио од српске владе стипендију да припреми докторат у Немачкој, који је добио од Универзитета у Лајпцигу 1847. По повратку у Србију, он је постављен за професора на Лицеју, који је у међувремену премештен у Београд. Предавао је право само три године. Захваљујући политичким околностима које су биле неповољне за његов либерализам, он је уклоњен са универзитета, а ипак је направио каријеру у државној управи и у политици. Ту је обављао разне дужности ...”. После биографских и библиографских података, Поповић напомиње да је Матић имао свог биографа: „Професор Божидар С. Марковић објавио је монографију темељно објаснивши и критички оценивши Матићеве ставове и постигнућа. Матићев погледи на филозофска питања били су такође предмет коментара у српској науци у XIX и XX веку.”

После овог увода, Поповић даје приказ Матићевих гледишта. Он полази од Матићевог става да су држава и право нераздвојни „(bez države kao uslova ljudskog bića, ne može se pojam prava ni zamisliti)”. (Текст у гради, књиге на енглеском језику, Поповић је дао на хрватској латиници, иако је Матић, наравно писао српском ћирилицом! Ово Поповићу није било ни први ни последњи пут. Има још случајева где Поповић читаоцу енглеског текста оставља „и хрватски извод”, да га ваљда цео свет разу-

ме. Тако, Поповић пише: “Matić expressed the opinion that ‘the state should be the guarantee and not the failure of the individual freedom’ (‘garantija, a ne propast slobode pojedinca’).”

О питању суверености, Матић је према Поповићу приказао ставове немачких и француских научника прихватајући аргументе обе групе. Матић се бавио питањем поделе власти наводећи да су ову теорију увели Монтескје и Џон Лок... И тако даље, и тако даље. Поповић је износио Матићева гледишта механички их улажујући у уставну историју Србије. Али, то није било све о Матићевом лику и делу. После ових првих седам страна (са још страницом и по закључка о Стерији и Матићу), дошао је нови наслов са именом Димитрија Матића, са још готово три стране. На те нове три стране, Поповић каже да Матићева *Начела умној државној њрава* представљају „скраћен превод” немачког уџбеника („Принципи општег и уставно-монархијског државног права”) Хајнриха Цопфла (Heinrich Zöpfel). Матић се понео „готово као преводилац уџбеника немачког професора Цепфла”, с тим што је изоставио неке делове „за које је сматрао да не одговарају социјалном миљеу Србије крајем 1840. То су била поглавља посвећена људским правима тј. слободи изражавања, праву петиције или слободи удруживања. Матић је показао извешан конформизам повинујући се ставовима владајућих олигарха који су били непријатељски расположени према заштити политичких права грађана.” Указивање на Матићево изостављање одређених људских права је једно од ретких места на којима се она уопште помињу. Речју, Поповић је писао о људским правима без њиховог претходног дефинисања, па читаоцу остаје да се ослања на понеки узгредни податак који не отклања ауторску конструкциону грешку.

Поповић је поменуо и Матићево *Јавно њраво Књажевсџива Србије*: „То је била књига од 165 страна, која се појавила у малом формату.” У њој, Матић „није користио термин државно право. Уместо тога користио је термин јавно право. Један од разлога за то састоји се у чињеници да је Србија у време објављивања књиге била вазална држава под суверенитетом султана”. И овим наводом, Поповић је остао ван теме. Јер, и оно неколико речи о Матићевом „Јавном праву” не припада историји српске уставности, него Матићу и његовом списатељском делу.

Простор промашених тема код Поповића добро се види по броју страна посвећених нпр. Матићу. Матићевом лику и делу посвећено је једанаест страна, а Уставу од 1888, који је означен као оријентир (*a landmark*), само три стране. Крајње иронично се може приметити да уставној историји Србије са поглављима о Божи Грујовићу, Стефану Радичевићу, Стерији, Матићу, Доситеју Обрадовићу, фали још само Есхил.²⁹ То да је Матић рођен у Руми, која је била на хабзбуршкој територији, и други основачки биографски подаци о њему, као и чињеница да је он имао свога биографа, у лику професора Б. С. Марковића, могли би да прихватимо и

²⁹ Есхил који спада у Поповићеву методологију, појавио се на Правном факултету у Београду, као елемент за избор на предмету Српска правна историја. Наиме, један кандидат је са књигом о Есхилу изабран у звање редовног професора. Изборно веће је нашло самооправдање у томе што је један од чланова промрмљао: „Есхиле – Србине!”.

као чињенице релевантне за уставну историју Србије, када би сматрали дозвољеним да се вређа интелигенција читаоца, и када би се интензивно шалили. У ствари, ради се о томе да пет глава другог дела књиге Поповића представља својеврсно вређање читалачке интелигенције и здраве српске памети у пет чинова. Тешко ће се наћи читалац енглеског текста који ће посветити пажњу Поповићевој промашеној теми о људским правима, у распону од 100 страна (у књизи од 240 страна).

Развитак људских права у Кнежевини и Краљевини Србији није имао везе са записима Божићара Грујовића, Доситеја Обрадовића или Вука Караџића, него са домаћим приликама и рецепцијом из европских устава. Ова једноставна чињеница и метод, пун јединственог правничког умећа, остао је, и после Поповићеве књиге, непознат евро-енглеском читаоцу, а све захваљујући (Поповићевом) „свежем приступу”.

Професори, којима Поповић посвећује две главе своје књиге, нису утицали својим предавањима и уџбеничким концепцијама на уставноправни развитак Србије, него по појединим уставноправним објашњењима и залагањима за поједине уставне институте. Тако, на пример, чувени Милован Миловановић није ушао у уставноправну историју по својим предавањима као професор Велике школе, него као париски доктор права који је преко краља Милана у устав Србије успео да унесе пропорционални изборни систем, који је у ондашњој целој Европи био нова појава. Поповић о овоме не каже ни речи.

Професор Слободан Јовановић није обезбедио место у уставној историји Србије са концепцијама својих уџбеника уставног права (који су углавном правнопозитивистичке књиге), него нпр. по томе што је утицао на схватање посланичког имунитета (као неограниченог), и по томе што је писао парламентарне хронике од значаја за примену неких уставноправних норми. Код Поповића о томе нема ни речи.

ТУЋИНА И ПРАЗНИНА

Похрваћивање ћирилице. Код Поповића постоји маса места на којима се уз енглески израз наводи наводно оригинални израз из српских докумената. Међутим, Поповић је српске изразе давао на хрватској латиници (какви, наравно, нису постојали у историјској стварности). Тако, нпр, код Поповића стоји: “Turkish feudal lords called *dahis* (or *dahije* in Serbian)”; “The massacre of January 1804, which is known in Serbian as *seča knezova* (slaughter of knezes)”; “Governmen Council (*praviteljstvujušči sovjet* in old-style Serbian)”; “... Miloš Obrenović to be *verhovni knez i pravitelj* (Supreme Prince and Ruler)”; “*Nezavisimo vnutrenje pravlenije* in old-style Serbian”; “... *neopredjeljenog čisla državni Sovjetnika*, in old-style Serbia”; “*Ne idu na pagubu naroda ili protivu ustava državnoga*, in old-style Serbian”; “Ministers (*popečitelji*)”; “A justice of peace, which was called *primiritelni sud*”; “Ustavobranitelji (constitution defenders)”; “*Skupštine* (assemblies)”; “Ustrojenije centralne državne uprave (Organisation of Central Government Act)”. ...

Поповић је „похрватио” и Доситеја Обрадовића, и Филипа Вишњића и Димитрија Матића, и радикалску химну „Устај сељо, устај роде...”. Ево како представља Доситеја: “He [Dositej] departed from the idea of distributive justice, consisting in the concept that everyone receives their just deserts. ‘Pravedan je koji svakom svoje ostavlja i daje’ (‘Just is the one who grants and gives to everyone his own’) was his stance in *Sovjeti zdravago razuma* (Counsels of the Sound Mind).” Међутим, истина је ова: Доситеј је записао да је прешао из Халеа у „Лајпсик” са намером да штампа „с грађанским словима на наш прости српски језик једну књигу, која ће се звати *Савей здраваго разума*, на ползу мојега рода ... Моја ће књига написана бити чисто српски, ... да је могу разумети сви српски синови и кћери, од Черне Горе до Смедерева и до Баната” [Обрадовић 1989: 9]. Филип Вишњић, у хрватско-енглеској верзији, изгледа овако: „Bože mili! Čuda velikoga! / Kad se čaše po zemlji Srbiji, ... O, dear Lord, what a miracle / Took place in the land of Serbia ...”

Наводећи Матићев став да су држава и право нераздвојни, Поповић наводи хрватски „оригинал” да „bez države kao uslova ljudskog bića, ne može se pojam prava ni zamisliti”. Има још случајева где Поповић читаоцу енглеског текста оставља „и хрватски навод”, да га ваљда „цео свет разуме”. Тако, Поповић пише: “Matić expressed the opinion that ‘the state should be the guarantee and not the failure of the individual freedom’ (‘garantija, a ne propast slobode pojedinca’).”

Поставља се питање зашто је Поповић српске изразе који постоје једино у српским (ћириличким) документима и књигама писао хрватском („рогатом”) латиницом, и још их представљао као изразе “in old-style Serbian”. Једна од могућности је да се Поповић водио простачком логиком да српски говор писан хрватском латиницом може да разуме англофони читалац. Међутим, ова простачка логика пада у воду кад се израз из Поповићевог “old-style Serbian” стави у програм за превођење. Тако се, нпр, реч *ustavobranitelji* чита: јуставобранителци; а реч *ustrojenije*, чита: јустроценецеј. Дакле, енглески читалац нити може да хрватски написану српску реч прочита, нити да је разуме. Остаје друга могућност, да Поповић енглеском читаоцу сервира лажну информацију да се српски језик пише латинским словима, и то оним хрватским („рогатим”).³⁰ На светском нивоу, пак, одавно је решено да се Срби и Хрвати разликују по томе што су први православци и пишу ћирилицом, а други су католици и пишу латиницом. Поповићево претварање српске ћирилице у хрватску латиницу је вероватно евроугодно. У том духу прављена је и поменута збирка чланака Института Макс Планк: у тој збирци, сви руски наслови наведени су руском ћирилицом, док су сви српски наслови наведени хрватском латиницом.³¹

³⁰ У *The Encyclopedia Britannica* стоји: “The Serbs (Srbi, as they call themselves) are a Slavic nation, ethnically and by language the same as the Croats (Hrvati, Horvari, Croati). The Croats, however, are Roman Catholics and use the Latin alphabet, while the Serbs belong to the orthodox church and use the Cyrillic alphabet, augmented by special signs for the special sounds of the Serb language” [Vol. XXIV, New York, 1911, p. 600].

³¹ Нпр., руски аутор цитиран је овако: Н. А. Попова „Росир и Сербир”, Санктпетербург, 1872; позната Новаковићева књига наведена је овако: Stojan Novaković, *Ustavno pitanje i zakoni Karadjordjeva vremena*, Beograd, 1907. [Konflikt und Koexistenz 2017, p. 241, f. 28; p. 266, f. 114].

Претварање српске ћириличне стварности у хрватску латиничну стварност је посао који се квалификује као културни геноцид. (У међународном праву овај геноцид није дефинисан као злочин, али у његовој сржи је страшан рачун о томе да један народ нестане).

БЕЗ ТЕМЕЉА И ЖИВОТА. У предмет уставноправне историје улазе нека питања која су за ову дисциплину кључна, тј. незаобилазна. Таква питања су буџетско право, завршни рачун, главна контрола, интерпелација, посланички имунитет, слобода избора (која укључује разоружаног бирача и разоружаног народног посланика), укидање смртне казне за политичке кривце, уставне гаранције слободе штампе, питање ванредног стања ... Србија је била земља која је (почевши од Устава од 1888) живела четврт века са уставном забраном увођења ванредног стања. Пошто ванредно стање значи суспензију људских (политичких) права, Србија је била јединствена по томе што се у њој није могло забранити уживање тих права. По томе је она била шампион људских права, а не проблематична земља, на што наводе Поповићева излагања.

Код Поповића о низу кључних уставних питања нема ни речи. Речју, Поповић је писао Уставну историју Србије без *materiae constitutionis* без које не постоје ни устави, ни уставна историја. Поповићева (европодобна) Уставна историја Србије је сува, анемична, сиромашна, осакаћена и досадна. Међутим, уставна историја Србије ако није најживописнија и најбогатија међу свим уставним историјама света, засигурно је једна од њих. Она је имала своје мученике за „конституцију”; она је имала „бој по уставу” (стављањем устава на дебело месо) [Маринковић 1939: 88]; она је имала своје „аминаше” и „уставождерце”; она је имала страначки обојене уставе и уставе донете у заљубљеном стању владара; имала је некодификован и кодификоване уставе, трајније и кратковеке; имала је честе уставне промене; имала је дуже периоде уставних криза и драма, него периоде уставног мира; имала је уставне норме немачког, и уставне норме француског типа – кроз њу су се преламали главни токови европске уставности ... Уставна историја Србије имала је своје трудбенике и виртуозе, а у рукама Поповића она је „тиква без корена”. С обзиром на Поповићева наводе, то је дисциплина којом се малтене бавило само неколико писаца: поред Поповића, Драгнића и Слободана Јовановића, бавило се још њих неколико.

УСТАВИ ЈУГОСЛОВЕНСКЕ КРАЉЕВИНЕ

Видовдански устав представљен је у три одељка. Први се односио на усвајање Устава, други на организацију власти, а трећи на слом парламентарне владавине и увођење краљеве диктатуре. Први и трећи поднаслов су кратки историографски осврти без уставноправне садржине. Кључни проблем приликом доношења Видовданског устава биле су неке одредбе пословника. Ту кључну ствар Поповић није ни поменуо. Њему је било довољно да основачки наведе колико је која партија имала посланика у Уставотворној скупштини и са колико је гласова Устав усвојен. Он је још поменуо да је Владин нацрт усвојен у Уставном одбору, и да се пре-

ма њему поступало. Поповић није навео да је Владин нацрт имао за основу Устав Србије од 1903. С обзиром на то, Поповић је одељак о организацији власти писао као да он нема везе са организацијом власти по Уставу од 1903. У одељку о организацији власти поменуто је да је уставни текст имао каталог људских права и одељак са „социјалним и економским одредбама”. Иако је требало да посвети посебну пажњу људским правима, он се уопште није бавио људским правима у Видовданском уставу. Све у свему, Видовдански устав обрађен је основачки укратко и оскудно. До тога је дошло, као што је то бивало и у ранијим одељцима, зато што се Поповић није „замарао” релевантном литературом [Павловић 2017; Павловић 2021; Павловић 2022], као ни релевантном грађом, као што су то Стенографске белешке Уставотворне скупштине. Следствено, нпр. у Поповићевој књизи нема помена карактеристичних института као што су канцел параграф, турски параграф, као што нема ни новог открића означеног као аутократизација Устава од 1903.

АНТИСРПСКЕ БАНОВИНЕ. Најважнија новина у Уставу од 1931. биле су бановине. Поповић их готово истоветно помиње на два места. Ово понављање, које није било ни прво ни последње, не служи на част Поповићевој списатељској вештини. Тачно је да се бановине у уставности Југославије јављају два пута – први пут у Закону од октобра 1929, а други пут у Септембарском уставу – али солидан писац не пише о истој ствари два пута истоветно. Суштина Поповићевог излагања о бановинама налази се у неколико реченица: „Дравска бановина имала је седиште у Љубљани. Она је практично обухватала све Словенце који су живели у држави. Хрвати су живели у неколико бановина, али имали су већину у две. Биле су то Савска бановина са седиштем у Загребу, и Приморска бановина са седиштем у Сплиту ... Срби су били већина у свим другим бановинама, које су сматране као српске етничке територије. Међутим, Хрвати су оспоравали неке од територија у Дунавској, Врбаској, Дринској и Зетској бановини”. То да су Словенци добили једну своју бановину, Хрвати (само) две бановине, а Срби свих осталих шест, била је стара хрватско-комунистичка теза. Износило се да је краљ Александар извршио бановинску поделу у српском интересу тако што је формирао шест бановина са српском већином. Међутим, ту тезу је, са политиколошког становишта, давне 1983, оборила Десанка Пешић, показавши да је бановинска подела извршена у интересу новокомпоноване југословенске нације [Пешић 1983: 246–247]. Тезу о просрпској бановинској подели дотукао је писац ових редова, доказавши да су бановине направљене угледањем на Нацрт југословенског устава Јосипа Смодлаке [Павловић 2005; Павловић 2012]. Творци бановина угледали су се не само на имена Смодлакиних покрајина, него и на границе његових покрајина, понекад и у детаљу. Тако је Лепенички срез био погранични округ и према Смодлакином нацрту и према потоњим прописима о бановинама. (За разлику од Смодлаке који је Рудничку и Гружанску жупу ставио у Рашку област, бановински законодавац је Руднички и Гружански срез заједно са целом Шумадијском облашћу

ставио у Подунавску бановину). Врање је укључено у Вардарску бановину, као што је било укључено и у Смедлакину Македонију.

Суштина поделе на бановине није лежала у механичким и понегде сумњивим српским већинама, него у томе што је новим границама бановина разбијено језгро српског националног бића. Територија некадашње Краљевине Србије – острва српске слободе, које је изронило из „османског мора”, била је подељена на пет делова. Као последица ове поделе дошло се до тога да су Крагујевац и Београд – централна места „васкрса државе српске” – били маргинализовани. Београд је постао изузето место југословенског парламента и управе. Крагујевац је постао периферијски градић на јужној граници Дунавске бановине. Крагујевцу је политички центар постао Нови Сад. Чачак, са легендарним устаничким Љубићем, добио је свој политички центар у Сарајеву. Шабац, Ваљево, Лозница добили су такође свој политички центар преко Дрине – у Сарајеву. Они у свом политичком животу имали су да окрену леђа Београду, и да живе загледи преко Дрине – у Сарајево. Село Тавник (између Краљева и Чачка) имало је свој политички центар у Нишу, а суседно село Котража имало је свој центар у Сарајеву. Српског политичког центра, у бановинском систему, није било. За разлику од Срба, Хрвати су задржали свој национални центар и своју историјску „двоједницу” (Хрватску – Славонију), у облику Савске бановине. Код Хрвата било је кукњаве како је Хрватска разбијена, јер се наводно у њеном саставу није нашла Далмација – Далмација која никад у историји није живела заједно са Хрватском и Славонијом. Све у свему, увођењем бановинског система Срби не да нису привилеговани, него су били уставноправно прегажени. Поповић је, пак, англофоној публици бановински систем представио као просрпску творевину.

Бановина Хрватска. Поповић је и Уредбу о Бановини Хрватској (26. август 1939) обрадио површно и дефектно, изостављајући кључне елементе. Наиме, Уредба о Бановини Хрватској донета је накарадним тумачењем члана 116 Устава од 1931, који је садржавао „клаузулу о ванредном стању”. Поповић је навео да је овим чланом краљ овлашћен „да уведе ванредне мере, без обзира на уставне и законске одредбе, у случају рата, мобилизације, нереда и побуне”. Није наведен други део уставне одредбе, на основу кога је донета Уредба о Бановини Хрватској. Тај део је, руку на срце, тешко разумљив на српском, а још теже преводив на страни језик. Цео члан 116 гласи: „У случају рата, мобилизације, нереда и побуне, који би довели у питање јавни поредак и сигурност државе или кад су до те мере уопште угрожени јавни интереси, Краљ може, у том изузетном случају указом наредити да се привремено предузму све изванредне, неопходно потребне мере у целој Краљевини или у једном њеном делу независно од уставних или законских прописа. Све изузетно предузете мере поднеће се накнадно Народној Представништвоу на сагласност”.

Иако је члан 116 исправно окарактерисао као пропис о ванредним мерама, Поповић је овај члан нетачно представио као пропис о другом могућем поступку уставне ревизије. Први поступак, који помиње Поповић, почињао је краљевим предлогом или одлуком Народног представ-

ништва о промени устава, после чега би се Народно представништво распуштало и обављали нови избори. Избори на којима су бирачима изричито предочене уставне промене значили су прикривени референдум. Пропис о ванредним мерама никако се није могао подвести под пропис о прикривеном референдуму, па ни чл. 116 никако није могао бити пропис о уставној ревизији, као што то износи Поповић. Проф. Лаза М. Костић у свом Коментару Устава – пет година пре Споразума Цветковић–Мачек и Уредбе – напоменуо је да члан 116 „не регулише питање промене Устава, већ предвиђа случајеве *сусјензије* или *обусјаве* Устава, и то не формалне већ само фактичне обуставе” [Костић 1934: 289]. Гледиште о могућој уставној ревизији према чл. 116, које без икаквог објашњења усваја Поповић, временом се усталило као хрватско гледиште. Одлични хрватски историчар Љубо Бобан (кога Поповић уопште не помиње), детаљно је разрадио ово (нетачно и национално политички пристрасно) гледиште. Он је наводио да се чл. 116 налази у одељку под насловом „Измене у Уставу”, наглашавајући да је „чл. 116. намјерно формулиран тако да се на основу њега даје практично неограничена слобода круни и да се на основу њега могу доносити мјере далекосежнијег значаја” [Boban 1965: 197].

С обзиром на то да су ванредне мере привременог карактера, и да морају да иду на сагласност Парламента, Уредба, којом је на основу чл. 116 установљена „Бановина Хрватска” била је противуставна, и сам акт установљења Бановине не може се квалификовати као уставна ревизија. Сам чин установљења Бановине Хрватске најбоље је окарактерисао један радикалски првак (М. Трифуновић, – како је то приметио један други писац), рекавши да су Уредбом „Хрвати купили ствар од онога који не може да им је прода”.

Одједном, без икаквог мотива и разлога, Поповић је на историјску сцену југословенске уставности увео три професора које је Драгиша Цветковић ангажовао као саветнике у преговорима с Мачеком. „Три професора били су: Ђорђе Тасић (1892–1943), Михаило Илић (1888–1944) и Михаило Константиновић (1897–1982). Константиновић је у исто време био министар правде у Цветковићевом кабинету.” Зашто су ова три професора поменута као општепозната имена англофоним читаоцима, остаје знано само писцу. У ствари, сва тројица су се могла поменути у једној прилично широкој уставно-историјској анализи. Поповић их је поменуо скрећући са теме. Прво, ова тројица нису преговорала са Мачеком, него са Мачекова три професора. Затим, међу српским интелектуалцима (нпр. В. Ђоровић) они су сматрани, за разлику од Мачекових, за крајње погрешан избор стручњака. Јер, сва тројица су били правници, и Србијанци.

Цветковић је, додворавајући се Мачеку, и у погледу убрзавања преговора, био незадовољан наводном спорашћу професора. Цветковић је сматрао да професори праве само још већу збрку „додајући да се ствари много боље расправљају непосредним контактом између човека и човека”. На хрватској страни (према наводу британског изасланика) помињана је изрека „*Viele Profesoren, Vaterland verloren* (много професора, пропала отаџбина)” [Avramovski 1996: 220].

Много значајнији од тројице Цветковићевих професора, био је проф. Лаза М. Костић, писац Коментара Устава Краљевине Југославије, и писац разорне критике Уредбе о Бановини Хрватској. За Поповића, чувени Лаза М. Костић није био вредан помена.

Ситуацију која је настала после стварања Бановине Хрватске, Поповић објашњава овако: „После стварања Хрватске Бановине, етничка ситуација у Краљевини Југославији била је чудна. На западу од ове Бановине била је Дравска бановина (*Drava Banovina*) насељена Словенцима. Срби су као мањина живели у Хрватској бановини, али су представљали (*represented*) већину у свим бановинама које су лежале источно од Бановине Хрватске. Уставни систем кретао се према федерализму и тријализму. Политичари и експерти тражили су да се формира српска јединица у Краљевини Југославији. Био је направљен нацрт уредбе са циљем да се створи српска територијална јединица састављена од свих бановина са српском већином. Тој јединици било је дато име Бановина Српских земаља. Претпостављало се да њено формирање треба да буде следећи корак у реорганизацији Краљевине.”

Све претходно што је Поповић навео, „бајато” је (прохрватски) и нетачно. Прво, Уредбом од 26. августа 1939. није створена „Хрватска бановина” (као што Поповић каже), него Бановина Хрватска.³² „Хрватску бановину” није карактерисало то што се у њој налазила српска мањина (иначе веома бројна – преко пола милиона), него што је она формирана без обзира на ту мањину. Међу српским савременицима који су то јасно и гласно видели био је чувени историчар Владимир Ћоровић. Он је наглашавао да је Бановина Хрватска створена безобзирном применом свих критеријама у корист ове новоформиране јединице (*corpus separatuma*). Ћоровић је износио да су Хрвати изван Приморске и Савске бановине „тражили за себе сваки срез, у коме су католици имали већину. Али тај исти принцип нису примењивали на срезове у тим двома бановинама, где већину сачињавају православни.”³³ Книн и Равни Котари или Вргин Мост, или други који срез са српском већином нису узимани у обзир при тој подели. Ту се стало на гледиште историјске традиције ...”. Према Ћоровићевом гледишту, споразум између Срба и Хрвата могао се постићи само „по одређеним принципима, било етничким, било историјским, било привредно-географским. Али за цело подручје на коме живе Срби и Хрвати” [Павловић 2005: 780–781].

Гледиште о томе да се уставни систем кретао ка федерацији, са федералним јединицама Словенаца, Хрвата и Срба, је било одувек неутемељено. Пре свега, овлашћења која су припала Бановини Хрватској била су таква као да је она била јединица будуће реалне уније. Самом Уредбом о Бановини Хрватској остављена је могућност да се првобитна њена надлежност прошири. То је учињено 3. априла 1941. када је Мачек код Симиновића издејствовао Уредбу о оружништву (жандармерији) Бановине

³² Ова нијанса наглашена је у извештајима британског посланства у Београду.

³³ У Савској бановини од 2.122.631 становника, 517.191 били су Срби. У Приморској бановини од 692.496 становника, број Срба био је 138.375.

Хрватске. Сам Поповић је приметио да је, у односу на Бановину Хрватску, централној влади Краљевине остала спољна политика, одбрана, безбедност, трговина и транспорт. То су били заједнички послови који су постојали у Аустроугарској реалној унији. Најзад, Поповић каже да је српска јединица према нацрту Уредбе „о српским земљама” носила име „Бановина српских земаља”. Бан – бановина су појмови који одговарају хрватској традицији. Нацрт Уредбе коју помиње Поповић био је: „Нацрт уредбе о организацији српске земље”. У овом нацрту нигде се не помиње „бановина” српских земаља. За овај нацрт, који су израдила Цветковићева тројица правника, Хрвати нису знали. Љ. Бобан је напоменуо да „овај нацрт није израђен у договору и споразуму с вођством Хрватске сељачке странке, јер је он предвиђао решење против којег је ХСС управо отворено и иступала”.³⁴ Мачек и његова ХСС нису се задовољавали територијом коју је бановина Хрватска добила по „Споразуму”. Отварање српског питања њима је давало прилику да траже више (знатан део Бачке, Врбаску бановину, и чак Боку которску.) Речју, са стварањем Бановине Хрватске није се ишло у „федерализам и тријализам”, него у неизвесну будућност реалне уније или распад.

27. март и рат. После Уредбе о Бановини Хрватској, Поповић помиње „27. март” (без помена о односу Симовићеве владе према Уредби о Бановини Хрватској), априлски војни слом „после 12 дана” и немачку окупацију целе земље. („Краљ Петар II и његова влада отишли су у изгнанство”). Затим следи наслов „Поновна појава” (*reappearance*), са првим поднасловом „Југославија у Другом светском рату”, под којим је у 19 редова објашњена ратна судбина ове земље. Она се своди на две-три општепознате идеје: на појаву два покрета отпора и мешање великих сила. Кључни Поповићев исказ је овај: „Два југословенска покрета (*factions*) сарађивала су у почетку: међутим, њихова сарадња завршена је у 1942. и онда су се они уплели у суров грађански рат. Велике силе имале су осетљив став према југословенским покретима отпорима и грађанском рату у земљи. Од краја 1943. оне су помагале народно-ослободилачку војску. Та војска је победила у грађанском рату у Југославији и на његовом крају 1945. установила је комунистичку владу у земљи. У комунистичкој Југославији, Србија је васкрснула као поднационална јединица (*sub-national unit*).” Овај Поповићев „сажет” приказ комунистичког доласка на власт у Југославији, за сваког ко иоле нешто о томе зна, је дилетантски испразан, празнослован, неистинит и сакат, и тенденциозан. Прво, Поповић помиње Југославију у Другом светском рату, без помена НДХ, јасеновачког логора смрти за Србе, због кога је више учених Срба савременика отписало могућност обнове државе Југославије. Затим, Поповић не објашњава зашто су „велике силе”, односно Велика Британија, преусмериле своју помоћ комунистима Јосипа Броза, што је највећим делом омогућило њихов доласак на власт. Најсимптоматичнија Поповићева реченица о деловању вели-

³⁴ „Нацрт уредбе о организацији српске земље” објавио је Љ. Бобан у књизи *Споразум Цветковић–Мачек* (стр. 412–418). Нацрт уредбе, иначе, Бобан је добио на увид и објављивање од Васе Чубриловића, коме је један примерак дао сам Драгиша Цветковић [Boban 1965: 314].

ких сила на Балкану је она о њиховом осетљивом ставу (*sensitive attitude*) према грађанском рату. Ова „осетљивост” западних сила јавиће се код Поповића поново у приказу распада Југославије. За Поповића, добронамерност и племенитост великих сила према малим земљама је неупитна ствар. Најзад, васкрс (*reappearance*) Србије у другој Југославији био је крајње неухватљив за Поповићев метод туристичког водича. Поповић није ни поменуто црвени терор у коме је побијена србијанска елита и који је био основа наметања комунистичког режима и комунистичке федерације.

КОМУНИСТИ

Своје излагање о југословенском комунистичком режиму, Поповић је почео не као излагање о режиму тоталитаризма и тираније, него „братства и јединства”: „Комунисти су тежили да спроводе своју политику, означену као ’братство и јединство’. Политичко уређење које су увели било је засновано на републиканизму и федерализму. [...] Уставотворна скупштина усвојила је први републикански устав земље у јануару 1946. Био је то почетак друге Југославије, којом су доминирали комунисти. ... Упркос различитим трансформацијама, с којима се суочавала југословенска република у даљем развоју, она није никад напустила три карактеристичне црте – републиканизам, федерализам и комунистичку владавину. ... Општа идеја очева оснивача (*founding fathers*) у 1943. изгледа да је била етничка федерација”, у којој је, за разлику од југословенске Краљевине у којој су била призната три народа – Срби, Хрвати и Словенци, признато пет народа: „уз претходна три, у току рата признати су као народ и Црногорци и Македонци”. Као симболичан израз уједињења пет народа, био је грб са пет буктиња чији се пламенови спајају у један пламен. Поповић није навео да су пет буктиња у грбу, прављене по угледу на совјетски грб, па су биле уоквирене житним класјем. Он није приметио оно што је приметио један члан Уставотворне скупштине да је такав грб крајње нелогичан: „Сваки сељак ће вам рећи: шта вам значи ова ватра међу житом, па она ће га запалити” [Павловић 2005: 923]. Овај случај је веома илустративан за Поповићево излагање: он следи унутрашњу комунистичку логику, а не општу логику слободног човека и научника, који не може да не примети оно што би приметио „сваки сељак”. Уосталом, док је трајала комунистичка страховлада, трајао је и грб, а онда се 1991. запалила држава и њен грб.

Иако је било признато пет народа, федерација се „састојала од шест федеративних република. То су биле, од запада ка истоку: Словенија, Хрватска, Босна и Херцеговина, Црна Гора, Србија и Македонија. Сваки од конститутивних народа имао је своју републику, али република Босна и Херцеговина била је другачије конципирана.” У њој су поред муслимана, живели Срби и Хрвати.

Одједном, без икаквог објашњења („ничим изазван”), Поповић ставља напомену да „основама федерације и миту о њеном оснивању недоштајао је јасан принцип”. „Друга слаба тачка оснивачког мита југословен-

ске федерације састојала се у њеном непоштовању унутрашњих мањина. С једне стране, југословенске савезне републике направљене су као до-мовине конститутивних нација: практично говорећи, оне су биле савезне националне државе. С друге стране, конститутивни народи Југославије са изузетком Словенаца и Македонаца, нису насељавали компактне територије. Они су живели измешано, тако на пример, постојала је значајна српска мањина у Хрватској и *vice versa* мања хрватска мањина у Србији. Постојала је такође мањина муслимана бошњака у Србији и у Црној Гори, итд. Поврх тога, једна од савезних република (Босна и Херцеговина) није била држава-нација. Унутрашње мањине у Југославији, тј. југословенски етници који су живели у великом броју изван њихових главних република, нису уживали мањинска права ... Недостаци оригиналног концепта федерације били су озбиљни, и заједно са недостатком легитимитета и демократских институција они су определили судбину Југославије.”

Поповићева дескрипција југословенске федерације била је уобичајена и нашироко прихваћена нарочито у неокомунистичким круговима. У ствари, она је једно суштински нетачно празнословље, за које се може једино рећи да „живот је био негде другде”. Тако, комунистичка федерација је била мит за оне који су је сматрали најзад пронађеним решењем за национално питање у Југославији. Иначе, то је била насиљем – монополом комунистичке власти Србима наметнута творевина. Диктатор Ј. Б. Тито лично није могао да Хрватима задржи нацистичку, србоцидну НДХ, али је задржао под Цветковићем остварени сан „троједне Краљевине Хрватске, Славоније и Далмације”, која се зове Хрватска. Што се тиче компактних територија југословенских народа, опаска о Македонцима не стоји, пошто је по попису од 1981. у Македонији било скоро 20% Албанаца, уз које су ишли још и Турци као муслимани и уз њих само верски опредељени муслимани. Проф. Михаило Ђурић је напомињао: „У СР Србији живи процентуално мање Албанаца него у СР Македонији, па ипак су Албанци само у СР Србији добили аутономну покрајину у којој су се Срби нашли у подређеном положају према њима” [Ђурић 1971: 233].

Што се тиче српске мањине у комунистичкој Хрватској, за њу је још у току рата, Моша Пијаде предлагао аутономију, али је то Ј. Б. Тито одбио. Што се „муслиманско бошњачке мањине” тиче, ту је Поповић сам себи „скочио у уста”, пошто је помиње двадесетак редова после напомене о томе да у комунистичкој Југославији Бошњаци нису постојали. Напомињући да се „бошњачка муслиманска мањина” налазила у Србији и Црној Гори, Поповић је показао да је усвојио комунистички конструкт муслиманске нације из 1963. (која ће 90-их добити бошњачко име). Како су верске муслиманске скупине преко ноћи постале нација, то Поповић није ни покушао да одгонетне, пошто је комунистички конструкт прихватио као догму.

Поповићева теза о мањкавостима федерације и недостатку демократских институција које су определиле судбину Југославије, набачена је без икаквог објашњења. Ово објашњење би морало да у себе укључи и опаску компетентних научника да је Југославија могла да постоји само као диктатура. Кључни елемент објашњења југословенске федерације, Поповићева теза о мањкавостима федерације и недостатку демократских институција које су определиле судбину Југославије, набачена је без икаквог објашњења.

вић није могао ни да дотакне, пошто није савладао релевантну литературу, у првом реду студију *Цео животи Југославије у два државна облика*. Да је проучио ову студију, он би увидео да је југословенска комунистичка федерација направљена на основу нацрта устава Народног клуба (Хрватске заједнице), допуњеног Смодлакином Македонијом [Павловић 2014]. Исто се односи и на Поповићеву дескрипцију специфичног положаја Србије у југословенској комунистичкој федерацији: „Србији је дат некакав специфичан положај, пошто је била једина федерална република која је имала аутономне јединице у свом оквиру. То су биле Војводина на северу, и Косово и Метохија на југу. Косово и Метохија била је прво дистрикт, али је током политичког и уставног развоја промовисана у статус аутономне покрајине, који статус је оригинално гарантован само Војводини. Остављајући на страну званично, идеолошко објашњења за такво уређење у Србији, питање порекла овог уређења остало је неистражено до данас. Обично објашњење заснивало се на постојању мањина на овим двама територијама – Албанаца на Косову и Метохији, и Мађара у Војводини. Међутим, мањинама у другим федералним републикама није дат такав статус. Две околности могле су бити од утицаја на увођење овог система. Прво, тиме је имитирана позиција Русије у СССР. Друго, на почетку комунистичке владавине у Југославији, Тито се у извесној мери плашио могућности опозиције ројалистичких кругова и слободника предатних политичких странака у Србији. Страх је био само делимично оправдан. Није било опозиционе активности у правом смислу речи. Тито је консолидовао своју власт чврсто и лагано, и постао је одједном јаки човек режима.”

Поповић, дакле, као могуће објашњење за постојање федералне Србије са две покрајине у комунистичкој Југославији наводи две чињенице: имитирање совјетске Русије и постојање ројалистичке опозиције. У погледу овог могућег објашњења он се ослања на себе, тј. упућује на један чланак објављен на француском језику [Popović 2003: 43]. Али, у том чланку он не наводи извор за овакав закључак, него је прећутао откриће до кога је истраживањем дошао неко други. Није постојање аутономних покрајина у СР Србији неистражена сфера, него је врло истражена, а резултати су објављени прво у марту 2003. [Павловић 2003: 43–44], а онда и 2005. [Павловић 2005: 894–899]. Поповић је превидео резултате туђих истраживања да би се (недопустиво) окитио туђим перјем.

Поповић је уставни развој комунистичке Југославије представио пратећи положај председника републике Ј. Б. Тита, кога је означио као „јаког човека режима”. (Овде ваља приметити да за комунистичког вођу није употребљен термин диктатор, деспот или тиранин, него ознака „јаког човека режима” према коме је скројено уставно уређење. То је свакако одговарајући израз за још увек титоистичку, тј. недетитоизовану Европу). Суштина положаја председника Броза, по виђењу Поповића лежала је у питању његовог наследника. Према Уставу од 1963, установљен је потпредседник као евентуални његов наследник. Пошто је за потпредседника постављен Србин Александар Ранковић, изгледало је да ће Брозов наследник доћи из српске „етничке групе”. Међутим, „ова шема потрајала је

нешто више од три године”. Ранковић је „политички елиминисан у лето 1966”. Поповић још помиње да је Ранковић сматран за „комунистичког тврдолинијаша и присталицу идеје прилично централизованог облика власти. Његов главни опонент у комунистичкој номенклатури био је Едвард Кардељ (1910–79), словеначки политичар који је фаворизовао тренд децентрализације и био нека врста званичног теоретичара југословенског социјализма.” У овим Поповићевим наводима бode очи Кардељева децентрализација. То што је фаворизовао Кардељ, није била децентрализација (што за Европу звучи врло демократски и врло прихватљиво). Било је супротно: Кардељ се залагао и са Брозом установио Југославију као реалну унију, тј. лабав државни облик за раскид [Павловић 2014].

После Устава од 1963. дошао је Устав од 1974, и то по речима Поповића „као последица неуспеха политичког система уведенoг Уставом 1963. Овај је био заснован на концепту постављања Титовог наследника. Ово је било замењено идејом да је јаки човек режима незаменљив. Да би се обезбедио континуитет социјалистичког система власти, увођење колективног вођства изгледало је неопходно. То је било управо оно што је предвиђено Уставом од 1974”.³⁵ Међутим, тражење наследника за комунистичког диктатора је прворазредно питање само кад се гледа из жаље (прокомунистичке) перспективе. Суштина ствари лежала је у „птичијој перспективи”, у уставном извођењу на чистац југословенске реалне уније са темпираним распадом. То је утврдио неко други, али било је чак савременика који су у време уставних промена 1974. схватили куда иде југословенска тзв. федерација.

Апс за речи проф. Ђурића. Помињући Устав од 1974, Поповић није поменуо гледишта проф. Михаила Ђурића, због којих је завршио у тамници диктатора Броза. За разлику од промашених „професорских тема”, на ранијих Поповићевих 100 страна, сваки професионалац који се бави уставном историјом Србије у време комунизма, морао је да посвети одговарајућу пажњу случају Михаила Ђурића, и то због тога што је говорио слободно оно што нико није смео, и што је своју слободу говора платио губљењем личне слободе.³⁶ Уз то, било је врло важно да *english – reading public* сазна због чега је један од истакнутих европских мислилаца завршио у „строгом” затвору.

Ево шта је, у дискусији на Правном факултету у марту 1971, о уставним амандманима говорио проф. Михаило Ђурић, а то Поповић није ни поменуо: „Морамо знати да је за српски народ у овом часу од највеће важности питање његовог идентитета и интегритета, дакле, питање њего-

³⁵ Поповић се на једном месту чуди овако: „То је стварно чудо да је читаво уставно уређење преживело деценију после Титове смрти.” Излагање о Уставу од 1974. завршено је овако: „Председништво састављено према паритетном концепту имало је да доноси одлуке консензусом. То је водило непремостивим тешкоћама у атмосфери кризе и социјалног пропадања импрегнирано национализмом. Систем није био способан да се суочава са изазовима. Институционални механизам није могао да одговори ситуацији. Са таквим институцијама, Југославија је морала да се распадне.”

³⁶ Проф. Михаило Ђурић је правноснажно (пресудом Врховног суда), 4. јануара 1973. осуђен за кривично дело „непријатељске пропаганде” на казну строгог затвора у трајању од 9 месеци. Ту казну је у целини издржао [Тркуља 2013: 43–45].

вог политичког, његовог државно-правног обједињавања. ... Очигледно је да границе садашње СР Србије нису никакве ни националне ни историјске границе српског народа. ... Неприкладност, произвољност и неодрживост тих [републичких] граница постаје очигледна онда кад се оне схвате као границе националних држава. Ни за једну републику у Југославији, изузев, можда, Словенију, постојеће границе нису адекватне, а поготово не за Србију. ... Треба ли уопште да вас подсећам на то да изван уже Србије живи око 40 одсто Срба, или готово колико и Хрвата у СР Хрватској, односно колико има Словенаца, Македонаца и муслимана заједно? У тренутку кад је силом прилика доведен до тога да треба да поновно успоставља своју националну државу, може ли српски народ да буде равнодушан према својим многобројним деловима изван садашњих граница СР Србије?». Ни у једној од других република српски народ „не може да живи својски. У СР Хрватској и СР Македонији српски народ нема никаквих посебних уставом загарантованих права на национални живот ... У СР Босни и Херцеговини, иако чини већину становништва, српски народ фактички нема могућности ни да се служи својим ћириличким писмом, што је само један од спољних знакова његове издвојености из целине националне културе којој припада. А у СР Црној Гори српски народ нема право ни на властито национално име, или се бар то право оспорава оним, никако малобројним, Црногорцима који се осећају Србима. ... У границама садашњих република, уколико се оне претворе у државне, Срби би имали само две могућности: да помажу у остваривању туђе националне државности (хрватске или македонске), или да иживљују некакву своју регионалну државност (црногорску или босанско-херцеговачку). Можемо ли мирне душе прећи преко тога, можемо ли сматрати да нас се то уопште не тиче, можемо ли се заваравати тиме да ће се то већ некако решити само од себе?» [Ђурић 1971: 230–233].

Са правноисторијског гледишта, ставови које је изнео проф. Ђурић и инквизиторски одговор на њих указује на суштину комунистичке федерације и уопште државног уређења. То иоле озбиљан научник није смео да превиди.

КРАТАК ПРЕГЛЕД РАСПАДАЊА. Крај југословенске државе разматра се под насловом „Расклапање земље и крња Југославија”. Поповић каже: „Распад Југославије дошао је 1991–92. као резултат утицаја различитих фактора у склопу околности које су обележене крајем хладног рата. У време када је комунистичка владавина окончана у многим европским земљама, Југославија је већ била у дубокој кризи. Форма владавине према Уставу од 1974. ослањала се на компликовани механизам. Политичке вође биле су углавном конзервативни комунисти, и изван свега земља је била задужена, патећи од економске кризе и остајући ван европских интеграција.” Власт је била пренета на националне комунистичке елите у федералним јединицама. Према Југославији су постојала два става. „Срби који су живели готово у свим крајевима Југославије плашили су се растурања земље што би их довело у ситуацију да живе у више држава уместо у једној. На другој страни, Словенија и Хрватска испољиле су

жеље да се отцепе од Југославије и наставе као независне државе.” О стању у Србији, Поповић каже да је ту дошло до извесног раздвајања међу комунистима, и то на питању односа према Косову. („Ова аутономна покрајина била је део Србије са јаком албанском већином која је чинила неких 80% популације у 1980-им). У другој српској аутономној покрајини етничка ситуација је била различита: Војводина је имала српску већину од 65%. Међутим, аутономним покрајинама Србије била је дата широка аутономија под Уставом од 1974, тако да су оне готово достигле статус федералних република. Власт на Косову контролисали су косовски Албанци који су тражили статус федералне републике. Ово је било неприхватљиво за Србе и распалило је њихов национализам.”

Овај подужи навод из Поповићевог текста илуструје његов „свежи приступ”. Он као научни исказ потура дневнополитичке тезе из левичарских (комунистичких и неокомунистичких) новина. Уз то, избор његових формулација је веома симптоматичан: видели смо, каже да су Словенија и Хрватска „испојиле жељу (!) да се отцепе”, а у Србији се у време судбоносне кризе Југославије „распалио (*fuelled*) национализам”. Ваља имати у виду да је имати жељу, у европским ушима сасвим нормална ствар, а распаљивање за национализам, за европске уши је застрашујућа ствар. Из овога се већ може докучити куда води Поповићев ред мисли: води ка кривцу за распад Југославије. То је на западу озлоглашени српски национализам, који има и своје лично име: Слободан Милошевић. Ипак, да видимо ово из пера Поповића, који у наставку каже да „није постојала могућност решавања било ког проблема на демократском маниру, на начин дебате и слободних избора. Социјална и политичка криза кретала се у оквирима постојећег нелегитимног политичког режима. У тим околностима, у Србији је превладала она комунистичка струја која се базирала на ставу супротстављања сецесионистичким републикама на западу и албанској националној покрајинској власти на Косову. Вођа ове струје био је тврдолинијашки комуниста, један апаратчик навикао на игре моћи у комунистичкој партији. Његово име било је Слободна Милошевић (1941–2006). Он је напустио комунистичку идеологију барем по форми, тако да је усвојио националистички став стварајући хибридную мешавину застарелог комунистичког хардлајнера са новим прилично изопаченим национализмом. Тензије између федеративних република Југославије су расле, тако да је дошло до оружаних сукоба. На самом почетку, док су институције Устава од 1974. још функционисале у извесној мери, појавио се конфликт између сецесиониста и централне власти. Како институције централне власти, у одсуству консензуса, нису могле да раде, догађаји су прерасли у етнички сукоб који се тицао преобликовања граница република бивше Југославије. То је заиста био трагичан братоубилачки рат који је водио крвопролићу, бројним ратним злочинима и злочинима против човечности. Позорница ових ратовања обухватила је део Хрватске и целу Босну и Херцеговину. Међународна заједница интервенисала је много пута, фаворизујући прекид врате, преговоре и заштиту мањина. Ипак, требале су године пре него што су напори међународне заједнице уродили плодом”.

У наведеним Поповићевим тврђењима падају у очи барем две ствари. С једне стране, Поповић рат за југословенско наслеђе назива „братоубилачким ратом”, што је ненаучна конструкција једног идеолошког Југословена. У том рату, по Поповићу, „политички запад”, који он зове „међународна заједница” била је добронамерни посредник, што је апсолутно нетачно. Јер, „политички запад” је бескруполозно газио све српске националне интересе. Поповић је „пропустио” да наведе барем кључни елемент диктата са силеџијског Запада. Ради се о мишљењу тзв. Бадинтерове комисије по којој је СФРЈ имала да се распадне по републичким границама, с тим да етничке групе имају право на признање свог идентитета. Овде је аутор морао да учини оно што није: барем да се упита зашто су комунистичке републичке границе за Запад биле сакросанктне.³⁷

Поповић даље наводи да, пошто су се четири југословенске републике отцепиле, преостале две – Србија и Црна Гора, формирале су федерацију – Савезну Републику Југославију (СРЈ) – незванично означену као „крња Југославија”. У априлу 1992. донет је њен Устав. Заједничка карактеристика федералних јединица СРЈ била је та што су у њима „бивши комунистички апаратчици успели да задрже власт”. Надаље, писац помиње да су два лидера, „Ђукановић у Црној Гори и Милошевић у Србији” преименовали своје партије, задржавши наслеђене ресурсе бивших комуниста. Ако је за уставну историју Србије, и некако могло да буде релевантно то што су комунисти приграбили компартијску имовину, није било никакве научне логике да „Ђукановић из Црне Горе”, који се овде помиње први и последњи пут, добије место у историји уставности. На ово се може гледати само шаливо. Поповић је вероватно налазио да је Мило Ђукановић (како је наведен у регистру имена) општепозната личност за читаоце на енглеском језику.

Поповић, даље, даје кратку и јасну информацију о организацији власти у СРЈ („крњој Југославији”), са напоменом о „позитивној дискриминацији у корист Црне Горе”. Затим следи кратки опис Милошевићевог политичког краја: по жељи овог јаког човека (*strong man of Serbia*) донет је амандман о непосредном избору председника СРЈ, и Милошевић је дошао на то место, али непосредан избор био је „полуга против њега самог”. Јер, „опозициони кандидат, Војислав Коштуница победио је Милошевића на председничким изборима 2000”. (Коштуница је само овде поменут први и последњи пут, што ће рећи да је и он избеуха ушао у Поповићеву уставну историју). Милошевић је убрзо пао с власти и „касније био оптужен за ратне злочине и злочине против хуманости. Био је ухапшен и послат на суђење у Међународни кривични трибунал за бившу Југославију, са седиштем у Хагу. Милошевићева ера била је завршена у 2000”. По-

³⁷ Бадинтерова комисија је утврдила да „ма какве биле околности, право на самоопредељење не може довести до измена граница које постоје у тренутку независности (*uti possidetis iuris*), осим у случају да се заинтересоване државе супротно договоре. Уколико у оквиру једне државе постоји једна или више конститутивних група, једна или више етничких, верских, језичких заједница, ове групе имају, у складу са међународним правом, право на признавање њиховог идентитета” [Мишлџење, 11. јануар 1992].

повић затим укратко наводи како је завршено и са „крњом Југославијом”. У опису овог догађања није испустио међународне „добročинитеље”. „Крња Југославија” реорганизована је 2003. Уставном повељом „о државној заједници Србије и Црне Горе”. Спорови између црногорских и србијанских политичара о политичком и уставном споразуму „крње Југославије” окончани су захваљујући посредовању ЕУ, у марту 2002. У фебруару 2003. усвојена је Уставна повеља. Она је представљала последњи чин у деконструкцији Југославије. Наиме, њоме је предвиђена могућност да државе чланице организују референдум и напусте заједницу, што је Црна Гора учинила 2006. Поповић је пропустио да наведе да је црногорски референдум био крајње „чудан”: за пуноважну одлуку на референдуму била је потребна излазност од 50% и већина од 55% изашлих. За осамостаљење Црне Горе гласало је 55,5%. Иза „чудног” референдума у Црној Гори стајало је империјалистичко евроатлантско силецијство, које се није могло поменути с обзиром на „свежи приступ”. Поповић је закључио: „на крају дуге југословенске епизоде у њеној уставној историји, Србија се вратила оригиналној форми своје националне државе.”

ТРАНЗИЦИЈА. Последња глава Поповићеве књиге носи наслов „Транзиција ка демократији: два устава Србије”. Сâм наслов указује на садржај. У уводним напоменама понавља се *mutatis mutandis* оно што је већ речено. Транзиција у Србији била је оптерећена знатним остацима бившег „социјалистичког”, односно комунистичког система, како у економији, тако и у политици. Класа комунистичких апаратчика, који су се преименовали у социјалисте, све су чинили зарад очувања својих положаја (на свим нивоима). Они су и вишепартијски систем прихватили „тешка срца”, а са идејом да „полуге власти путем манипулација сачувају и у условима вишестраначког система”. Нешто најгоре, према Поповићу, у „Србијиној транзицији ка демократији било је то што су комунисти на власти пригрлили национализам”. Ово Поповић каже уз напомену која није баш најјаснија: „факат да је то у извесној мери било одговор на национализам у Хрватској не представља изговор. Два национализма неговали су један другог и користили сличне технике масовне манипулације.” Ову мисао о србијанском национализму Поповић је преузео од Гловера, али у ствари радило се о схватању тзв. грађаниста, односно југоносталгичара и неокомуниста. То постаје јасно после двадесетак редова у тексту, у коме Поповић каже: Схватање националних интереса од стране комунистичких хардлајнера било је „фундаментално катастрофално и није имало ништа са правим схватањем националних интереса”. (Шта су то прави национални интереси то је остало без објашњења). Поповић још каже да нови ставови и пракса тврдолинијаша углавном су се састојали од арогантног излагања националних симбола. Ти ставови били су наводно повезани са „ширењем анти-западних политичких ставова у политици који су били управо остаци комунизма...”. Поповић даље тврди да „нови национализам био је обликован да замрачи недостатак легитимитета владавинске форме на крају социјалистичке ере. Доносиоци одлука у Србији одбили су да сазову уставотворну скупштину, одредивши се

уместо тога да прихвате нови Устав у једнопартијској скупштини њиховог режима. То је било родно место Устава од 1990.”

УСТАВ ОД 1990. У кратком политичком уводу у Устав од 1990, Поповић каже да је овај Устав „усвојен у септембру те године, у следству одбијања Милошевићевог режима да организује изборе за уставотворну скупштину тражену од опозиције, која се у међувремену појавила у земљи. После пада Берлинског зида трансформација комунистичких система била је почела у источној и централној Европи, па је било тешко да се направи изузетак у погледу владајућих комуниста у Србији. Уставу од 1990. је због тога дат хибридни облик.” (Поповићев помен пада Берлинског зида је у ствари напомена о томе како је несрећан расплет за Србију наступио услед тога што владајући комунисти нису разумели крупну промену геополитичких прилика).

Полазно становиште Поповића о Уставу од 1990. је да је он „скројен да одговара јаком човеку на власти”. За овим ставом следе неки основачки подаци: „Устав од 1990. предвидео је полупредседнички систем. Законодавна власт била је дата једнодомној Народној скупштини састављеној од 250 посланика, директно изабраних тајним гласањем. Скупштинска периода била је 4 године.³⁸ Први парламентарни избори под овим Уставом држани су по већинском изборном систему”. На првим изборима по овом систему, Социјалистичка партија С. Милошевића освојила је знатну већину, али је потом променила изборни систем у пропорционални „и то у његовој екстремној форми. Цела Србија је постала једна изборна јединица”. Ова промена је значила „насиље над духом устава као и над његовим чланом 76”. Она је наводно извршена у интересу властодржаца за које је Устав био „само средство и инструмент власти”.

Претпостављајући да његов навод о промени изборног система прати примедба да је пропорц са једном изборном јединицом тражила опозиција, Поповић одговорност за промену сваљује на Милошевићев режим. Он изнебуха (као пристрасни учесник, а не објективни писац) убацује реченицу: „Факат да је опозиција настојала да се уведе пропорционални изборни систем не мења много. Тај факат објашњава зашто није било оспоравања изборне реформе ...”. У ствари, увођење екстремног пропорца Поповић је оставио без објашњења. Јер, владајућој странци (СПС) која је по већинском систему добила 195 од 250 посланика, није била потребна промена изборног система зарад останка на власти. На овом примеру недавања објашњења уставне појаве, приметан је један од Поповићевих политичко научних манира: склањање погледа од страног фактора (који врши притисак и насиље на једну суверену земљу). Јер, промена већинског у екстремни пропорционални систем може се објаснити само једном чињеницом – притиском великих странаца на Милошевића који је пред њима знао да узмиче „до дувара”.

³⁸ Да је иоле био научно радознао, и да је читао релевантну литературу, аутор се не би задовољио основачким податком о броју од 250 посланика. Јер, постоји аутентично објашњење овог броја [Павловић 2012а, ф. 70: 78].

Несумњиво је да већински систем не одговара великим силама које хоће да контролишу једну државу. Њима највише одговара (кад већ избори морају да постоје) пропорционални систем, који даје „Калигулине коње”. Велике силе воле да раде са једним или евентуално два лидера, које следи повећа партијска војска, тј. „Калигулини коњи”.³⁹ (У Грузији је у прво уставно време постојао комбинован пропорционалан и већински систем. У једном тренутку, већински изборни систем је укинут за рачун пропорционалног. Грузија, на челу са Михаелом Сакашвилијем тада је била под несумњивим утицајем САД). Помињање страног фактора у било каквом негативном контексту није европодобно. Није угодно за евроунијске уши, па макар у њему лежало научно објашњење. Поповић странце представља само као племените умешаче који су се на простору распадајуће Југославије појавили зарад спречавања и прекидања „братоубилачког рата”.

У кратком прегледу уставних одредби, Поповић је с правом скренуо пажњу на непостојање министарског премапотписа за председничке акте. У контексту председничког суспензивног вета, Поповић каже: „Он је имао суспензивни вето (чл. 84), али није био ограничен министарским премапотписом. Тај круцијални институт парламентарне форме владавине није постојао у Уставу од 1990.” Ово тврђење Поповића је тачно, али је ауторски непоштено. Наиме, недостатак премапотписа у Уставу од 1990. приметио је изузетни уставноправни зналац, академик Миодраг Јовичић, а не Поповић. Стога, уз навод изузетне опаске Миодрага Јовичића, Поповић је морао да наведе и име аутора опаске. Јовичић је напомињао: „Премапотпис је, како је познато, настао у Енглеској као иманентан елемент парламентарног система тамо уведеног. ... Установа премапотписа касније је предвиђена у уставима свих земаља у којима је уведен парламентарни систем, без обзира да ли су монархије или републике” [Јовичић 1997: 64].

Поповић даље напомиње да су министри и Влада морали да уживају поверење Народне скупштине. Међутим, „у пракси никад није прихваћена улога кабинета какву овај обично има у парламентарним системима, због тога што јаки човек режима није никад био председник Владе под Уставом од 1990.” Овде је Поповић питање поверења и одговорности Владе пред Парламентом заменио политичком опсесијом *strong man*-ом. У ствари, није проблем био у томе што Милошевић није био *prime minister*, него је проблем био у томе што Уставом од 1990. није била предвиђена интерпелација. У том погледу, Устав од 1990. био је нижег нивоа од Устава Србије од 1888. [Павловић 2007: 8–10]. Његов уставописац, проф. Ратко Марковић то је знао, па је једном приликом рекао да су се уношењу интерпелације у Устав супротставили „млади лавови СПС” [Павловић 2024: 38].

УСТАВ ОД 2006. Устав РС од 2006. Поповић приказује у три подналова: Позадина. – Институције. – Преглед. У „Позадини” Устава налази

³⁹ О „Калигулиним коњима”, видети: [Sartori 2003: 34].

се једна кључна европодобна реч коју Поповић користи за означавање НАТО-вског разбојничког бомбардовања државе Србије, зарад отимања једног дела њене територије – Покрајине Косова и Метохије. Поповић, наравно, не користи исправан термин – *агресија* – него европодобан термин – *интервенција*. Наиме, он каже да је 1999. била „НАТО оружана интервенција против Србије и Црне Горе”. Дакле, није било агресије (разбојничког напада на суверену земљу), него је било интервенције (додуше „оружане”) – што ће рећи да су страсти биле узбуркане, па се појавио „добри” НАТО да их смири.

Поповић анализира Устав од 2006. „коригујући” гледишта Ратка Марковића. То је само по себи европодобно, пошто је код Европљана проф. Марковић уписан као Милошевићев уставописац. „За усвајање Устава од 2006. – каже Поповић – била су два разлога; уосталом, то је било гледиште које је изнео Ратко Марковић, писац претходног Устава од 1990. Први разлог за доношење новог Устава у 2006. према Марковићу била је жеља да се уклони политичко наслеђе Слободана Милошевића у Србији. Други разлог био је својственији, и састојао се у чињеници да су демократи тада на власти желели да сачувају Косово у границама Србије.”

По Поповићу, Марковић је у основи био у праву када је као разлог наводио уклањање Милошевићевог „ауторитарног наслеђа”. Дајући проф. Марковићу за право, Поповић је искривљавао његов исказ, пошто он никада Милошевићево „наслеђе” није окарактерисао као ауторитарно. У ствари, пуна истина је на трећој страни – код трећег аутора. Наиме, љубитељи ЕУ, који су услед НАТО бомбардовања дошли на власт, прихватили су „европску” („међународне заједнице”) квалификацију којом је Милошевићев режим означен као нацистички, што ће рећи да доношењем Устава после пада Милошевића (2006) имала је да се над Србијом изврши денацификација [Павловић 2008].

У погледу другог разлога за доношење Устава од 2006, Поповић је неисправно навео („препричао”) гледиште проф. Ратка Марковића. Прво, по уставописцу од 1990, „демократе” нису првенствено доносиле Устав зарад спашавања Косова и Метохије, него зарад придобијања гласова бирача. За њих је Устав био првенствено „изборна алатка” која је требало „да те странке политички ојача” за предстојеће изборе.⁴⁰ О очувању Космета у саставу Србије, Р. Марковић је записао: „Представљено је да је бити на референдуму за овај устав, исто што и бити за Космет у Србији, и обрнуто. Да је то стварно тако, овај устав не би требало ни доносити, јер у постојећем Уставу од 1990, у чл. 6. већ стоји да Космет 'постоји' у Србији, а да је 'територија Републике Србије јединствена и неотуђива' (чл. 4). Разлика је у томе што је према Уставу од 1990. Аутономна Покрајина Косово и Метохија облик територијалне аутономије, док се према Уставу од 2006. у тој аутономној покрајини остварује 'суштинска аутономија'. Пошто о статусу Космета одлучују УН, а не Република Србија

⁴⁰ „То се постигло давањем неуобичајене функције уставу. Од овог устава очекује се да сачува Космет у Србији, да га спасе од отимања од Србије, с обзиром да предстоји решавање његовог коначног положаја у УН” [Марковић 2006: 10].

својим Уставом, поједини медији на Западу су подухват са новим уставом оценили као 'смоквин лист за губитак Косова и Метохије'".⁴¹

У завршном „Прегледу”, Поповић наводи мисао Р. Марковића да је Устав од 2006. представљао ревидирани текст Устава од 1990. „Ова изјава – каже Поповић – лоше приказује уставотворце из 2006, укључујући и аутора ове књиге /тј. Поповића/. Међутим, ревизија претходног текста не би била огроман неуспех (*enormous failure*), да је тај текст био од велике вредности. Нажалост, то није био случај.” Другим речима, Поповић је хтео да доскочи ранијем уставописцу, опаском да је његов Устав ревидиран зато што није ваљао ништа.

Говорећи о Уставу од 2006, Поповић се поново осврнуо на премапотпис: „Једино исправан закључак је да Устав од 2006. није превазишао слабу тачку Устава од 1990. У оба уставна текста не постоји појам премапотписа и уставописци важећег Устава, укључујући аутора ове књиге [Поповића] криви су за такво стање ствари. Недостатак премапотписа у уставном тексту даје доказ о остацима ауторитаризма који још увек постоји у Србији.” Овде ваља оставити по страни Поповићево непознавање социјалне суштине устава: устав не ствара стварност, него је изражава. Тако, уставописци суштински не стварају устав, него изражавају гледишта уставотворца. Изгледа да је Поповић једну ману Устава искористио да истакне своје својство уставописца, јер било је и изјава (барем једног од учесника) да је Устав од 2006. писао свако ко је свратио у уставну комисију.

Помињући недостатак премапотписа, Поповић је испустио интерпелацију. Наиме, Уставом од 2006, за разлику од Устава од 1990, предвиђена је интерпелација. Али, што би народ рекао „исто му се х’вата”: уставом предвиђена интерпелација као да и није предвиђена. За скоро 19 година важења Устава од 2006, расправљало се само о две интерпелације.⁴² То је аутор прве уставне историје Србије на енглеском језику требало да примети и да покуша да објасни. (То би свакако било интересантно и енглеској читајућој публици, нарочито с обзиром на то да је Устав Србије од 2006. обликован под утицајем ЕУ).

Интелигенција да поведе. На крају своје књиге, Поповић се вратио Грујовићу. Као најважнију карактеристику Грујовићевог концепта Поповић је навео „захтев усаглашености свих закона и правних аката било које врсте са уставом”. Овај став нетачно је приписан Грујовићу, али Поповић је из њега изводио далекосежне закључке. Прво, Поповић је навео да усаглашеност закона са Уставом може се извршити само ако суд директно примењује устав. „То је заиста неопходна особина супрематије устава.

⁴¹ Проф. Р. Марковић је као једино „објективан и веродостојан” разлог за доношење новог устава прихватао то што је Србија променила „државни статус” – поставши самостална и суверена држава [Марковић 2006: 11–12].

⁴² Једна интерпелација била је 2010, а друга 2011. Отад па до данас, ниједна интерпелација није се нашла на дневном реду Скупштине. Био је један покушај интерпелације, 2022, који сведочи о томе да опозициони интерпеланти не разумеју институт интерпелације. Јер, интерпелација се не подноси због увредљиве изјаве министра, него због његовог рђавог рада. Због увреде министра, посланик може добити реплику, а министар опомену због кршења пословничког реда.

Међутим, она у Србији у овом тренутку не постоји, због тога што судови не примењују директно уставне одредбе. Судови у Србији немају воље да усвоје такву праксу, упркос чињеници да нема правних препрека за њено усвајање.” Поповић налази: „увођење таквог система у уставно право Србије ће изискивати знатну количину напора на пољу образовања, што се тиче наставе права уопште, и посебно наставе уставног права”. Због тога је академска заједница „у позицији да преузме улогу авангарде у уставном развоју. Научници и универзитети требало би да заузму храбар став у даљој еволуцији уставног права Србије. Остали ће тада бити спремни да их следе. Грађани би свакако били наклоњени таквом развоју и спремни да прихвате побољшања, која доносе ефикаснију заштиту њихових права. Подржавајући такав подухват, грађани ће испунити свој задатак постизања врлине у уставном смислу те речи. Док још увек чекамо да се догађаји догоде и очекујемо светлу будућност, порука уставне историје остаје иста као што је била на њеном почетку пре два века: *Востани Србије ... да се усправиш у врлини (to stand upright in virtue)*”.

Поводом Поповићевих завршних напомена може се закључити да он у интересу „Европе” пророчки тражи свеопшту мобилизацију академске заједнице за којом би имао да иде васцели народ, а све у интересу укоренивања европских вредности у Србији где их данас нема. Поповићева парафраза Доситејевог наслова боље би гласила овако: „Востани Србије” и изврши задатке. Европским комесарима и комесаркама, биће ово врло угодно чути. Ако народ не оправда поверење ЕУ, треба променити народ.⁴³

ЦИТИРАНИ ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

- Авакумовић, Јован Ђ. (2008). *Мемоари* (прир. Слободан Турлаков). Сремски Карловци – Нови Сад: Издавачка књижарница Зорана Стојановића.
- Бекчић Пјешчић, Гордана (2020). Културни додатак: Ода колективној алкавости ума. *Политика*, 11. 1. 2020, 2.
- Васиљевић, Тихомир (1987). *Ђорђе Ценић: Развој кривичноправне мисли у Србији XIX века*. Београд: САНУ.
- Гавриловић, Михаило (1912). *Милош Обреновић*. Београд: Нова штампарија „Давидовић”.
- Гавриловић, Михаило (1926). *Из нове српске историје*. Београд: Српска књижевна заграда.
- Грујић, Јеврем (1997). Обзор државе, у „Невену слоге”, у: М. Павловић, *Преображенски устави: први српски устав*. Крагујевац: Погледи.
- Гузина, Ружица (1983). Одједи традиција и иновација Првог српског устанка у револуционарним покретима Србије XIX века. *Анали Правног факултета у Београду*: тромесечни часопис за правне и друштвене науке, XXXI(1): 238–257.
- Два века српске уставности* (2010). Зборник радова са научног скупа одржаног 11–12. марта 2010. (уредници Александар Фира, Ратко Марковић). Београд: Српска академија наука и уметности и Правни факултет Универзитета у Београду.

⁴³ После јунског устанка 1953. у Источној Немачкој, Бертол Брехт је писао о лецима „у којима се могло прочитати да је народ / Проиграо поверење владе / и да га може повратити само / Удвострученим радом. / Не би ли / Ипак било једноставније да влада / Распусти народ и / Изабере други? [Brecht 1979: 244].

- Дентон, Вилијам (2013). *Србија и Срби*. Београд: Службени гласник. Приредио: Љубо-драг П. Ристић; Превела: Мирјана Николајевић.
- Драгнић, Алекс Н. (1989). *Развој парламентаризма у Србији у XIX веку*. Горњи Мила-новац: Дечје новине. Превод с енглеског: Катарина Туцаковић.
- Ђурић, Војислав (1989). Доситеј Обрадовић [Предговор], у: Доситеј Обрадовић, *Иза-брани списи*, Нови Сад: Матица српска.
- Ђурић, Михаило (1971). Смишљене смутње. *Анали Правној факултету у Београду*, XIX(3): 230–233.
- Живановић, Живан (1923). *Политичка историја Србије у другој половини деветнаестог века. Књ. 1, Од Светио-андрејске скипцијине до пројаве независности Србије: 1858–1878*. Београд: Г. Кон.
- Жујовић, Младен (1902). *Бележке Младена Жујовића државној савешника*. Београд: Државна штампарија Краљевине Србије.
- Јовановић, Слободан (1912). *Уставотвореније и њихова влада: (1838–1858)*. Београд: Српска краљевска академија.
- Јовановић, Слободан (1929). Устав у Србији. *Народна енциклопедија српско-хрватско-словеначка*. Књ. 4, С–Ш (Станоје Станојевић), књ. IV. Загреб: Библиографски завод.
- Јовановић, Слободан (1932). Наше уставно питање у XIX веку. *Политичке и правне расправе*, I, Београд: Издавачка књижарница Геце Кона.
- Јовановић, Слободан (1991). Радикали и самосталци. *Из историје и књижевности*, I, Београд: Београдски издавачко-графички завод; Југославијапублик и Српска књижевна задруга.
- Јовичић, Миодраг (1997). О установи премапотписа и одговорности председника Републике. *Стајтус и овлашћења председника републике у уставним системима Југославије, Србије и Црне Горе*: материјал са округлог стола организованог 6. фебруара 1997. године, уредник Миодраг Јовичић. Београд: Југословенско удружење за уставно право.
- Јовичић, Миодраг (1998). Једна добра оригинална књига из наше уставне историје: Др Марко Павловић: Преображенски устав – први српски устав, Крагујевац, Погледи, 1997, X + 405. *Архив за правне и друштвене науке*, LXXXIV, 54(3): 217–220.
- Караџић, Вук Стефановић (1852). *Српски рјечник*, I (Београд: Просвета, 1987).
- Караџић, Вук Стефановић (1852а). *Српски рјечник*, II (Београд: Просвета, 1987).
- Караџић, Вук Стефановић (1985). *Српске народне њесме*, II, Београд: Просвета и Нолит. Приредио: Владан Неђић.
- Караџић, Вук Стефановић (1985а). *Историјски списи*. Београд: Просвета. Приредио: Радован Самарџић.
- Костић, Лаза М. (1934). *Коментар Устава Краљевине Југославије: од 3 септембра 1931: (југословенско уставно право)*. Београд: Г. Кон.
- Крстић, Никола (2006). *Дневник: приватни животи, I, 9. април 1864. – 31. децембар 1866*. Приредила: Александра Вулеџић. Београд: Завод за уџбенике и наставна средства, 13–14.
- Крстић, Никола (2006). *Дневник: јавни животи, II, 1. јануар 1868 – 31. децембар 1876*. Приредио: Милош Јагодић. Београд: Завод за уџбенике и наставна средства.
- Марковић, Ратко (2006). Предговор. *Устав Републике Србије: са реџистром њојмова; и Уставни закон за спровођење Устава Републике Србије* / (приредио Милић Мишковић).
- Маринковић, Димитрије (1939). *Устомене и доживљаји Димитрија Маринковића: 1846–1869*. (1939). Београд: Српска краљевска академија.
- Милићевић, Јован (2002). *Друштвене њаве у Србији XIX века*. Београд: Српска књижевна задруга.
- Новине српске*, 16. фебруар 1835.

- Обрадовић, Доситеј (1989). *Живот и прикљученија*. Београд: Нолит.
- Павловић, Марко (1997). *Преображенски устави: први српски устав*. Крагујевац: Погледи.
- Павловић, Марко (2003). Правноисторијски и упоредноправни поглед на уставне промене. *Уставне промене*. Научни скуп одржан 21. и 22. априла 2003. на Правном факултету у Београду. Главни и одговорни уредници: Оливера Вучић и Коста Чавошки. Београд: Правни факултет.
- Павловић, Марко (2005). *Српска правна историја*. Крагујевац: Н. Павловић.
- Павловић, Марко (2007). Карактеристике Устава Србије од 1888. и 2006. *Правни систем Србије и стандарди Европске уније и Савета Европе*. Књ. 2, приредио: Станко Бејатовић. Крагујевац: Правни факултет и Институт за правне и друштвене науке, 3–24.
- Павловић, Марко (2008). *Правна европеизација Србије 1804–1914*. Крагујевац: Правни факултет и Погледи.
- Павловић, Марко (2008а). Прикривена денацификација у Уставу Србије од 2006. *Правни систем Србије и стандарди Европске уније и Савета Европе*, књ. III. Приредио: Станко Бејатовић. Крагујевац: Правни факултет и Институт за правне и друштвене науке.
- Павловић, Марко (2012). Југословенска краљевина: Прва европска регионална држава. *Зборник Мајинце српске за друштвене науке*, LXIII(141): 503–521.
- Павловић, Марко (2012а). Питање броја народних посланика. *Анали Правног факултета у Београду*, LX(1): 56–82.
- Павловић, Марко (2014). Цео живот Југославије у два државна облика. *Зборник Мајинце српске за друштвене науке*, LXV(146): 9–39.
- Павловић, Марко (2017). Европски модели у Преображенском уставу. *Усклађивање правног система Србије са стандардима Европске уније*. Књ. V. Уредник: Славко Ђорђевић. Крагујевац: Правни факултет и Институт за правне и друштвене науке.
- Павловић, Марко (2019). Сретењски и Преображенски устав. *Усклађивање правног система Србије са стандардима Европске уније*. Уредник: Миодраг Мићовић. Књ. VII. Крагујевац: Правни факултет и Институт за правне и друштвене науке.
- Павловић, Марко (2020). Слободан Јовановић и народни посланици. *Слободан Јовановић: йоводом 150 година од рођења* / Научни скуп одржан у Српској академији наука и уметности 7. и 8. новембра 2019. године; Уредници: Коста Чавошки и Александар Костић. Београд: САНУ.
- Павловић, Марко (2017). Канцел параграф Видовданског устава. *Анали Правног факултета у Београду*, LXV(3): 28–49.
- Павловић, Марко (2021). Уставотворство пре 100 година: штампа према Видовданском уставу, *Анали Правног факултета у Београду*, LXIX(2): 341–361.
- Павловић, Марко (2022). *Видовдански устав*. Крагујевац.
- Павловић, Марко (2024). Уставноправни разговори са проф. Ратком Марковићем. *Омаж проф. др Рајку Марковићу: зборник радова*. Уредник: Дарко Симовић. Београд: Криминалистичко-полицијски универзитет.
- Петровић, Мита (1897). *Финансије и установе обновљене Србије: до 1842: с једним йоїлџом на ранији историски развој финансиској уређења у Србији*. Књ. 1: *Од доласка Срба на Балканско йолуострво до 1842*. Београд: Државна штампарија Краљевине Србије.
- Пешић, Десанка (1983). *Југословенски комунистички и национални йиїање (1919–1935)*. Београд: Рад.
- Поповић, Миливоје (1939). *Порекло и йосіанак Устава од 1888 йодине*. Београд: [б. и.].
- Поповић, Драгољуб М. (1990). Алекс Драгнић, Развој парламентаризма у Србији у XIX веку, „Дечје новине“, Горњи Милановац, 1989, стр. 153. *Анали Правног факултета у Београду*, XXXVIII(5): 664–665.

- Продановић, Јаша М. (1936). *Усђавни развиђак и усђавне борбе у Србији*. Београд: Г. Кон.
- Радевић, Милорад (1972). Издања „Мемоара” Проте Матије Ненадовића. *Зборник Историјској музеја Србије*, 8–9: 126.
- Радичевић, Стефан (1849). *Проектъ Устава за Войводовину србску: са државословнымъ ѿримѣтбама*. Земун: Печатња Медаковића.
- Ранке, Леополд (2019). *Србија и Турска у девейнаесѣом веку*. Нови Сад: Академска књига.
- Сборникъ закона и уредба: изданы’ у Княжеству Србији* (1863). Београд: у Државной штампарији.
- Тркуља, Јовица (прир.) (2013). *Злочин над мишљењем: осуда, изгон и рехабилитација Михаила Ђурића*. Београд: Центар за унапређивање правних студија и Досије студио Београд.
- Усђавни развиђак Србије у XIX и ѿочейком XX века* (1990): Зборник радова. Миодраг Јовичић (уредник). Београд: Српска академија наука и уметности и Научна књига.
- Хаџић, Јован (2013). *Сѣомени из мојега дневника*. Нови Сад: Матица српска. Приредила: Љиљана Суботић.
- Avramovski, Živko (1996). *Britanci o Kraljevini Jugoslaviji, knj. 3 (1939–1941)*, Beograd: Arhiv Jugoslavije i Jugoslovenska knjiga.
- Boban, Ljubo (1965). *Sporazum Cvetković–Maček*, Beograd: Institut društvenih nauka.
- Dragnich, Alex N. (1978). *The Development of Parliamentary Government in Serbia*, New York: Columbia University Press, 138 p.
- Kašanin, Milan (1977). *Izabrani eseji*. Beograd: Rad.
- Konflikt und Koexistenz* (2017): Die Rechtsordnungen Südosteuropas im 19. und 20. Jahrhundert. Bd. 2, Serbien, Bosnien-Herzegowina, Albanien / herausgegeben von Thomas Simon; unter Mitarbeit von Gerd Bender und Jani Kirov. Frankfurt am Main: V. Klostermann.
- Petrovich, Michael Boro (1976). *A History of Modern Serbia 1804–1918*, vol. I, New York: Harcourt, 731 p.
- Popović, Dragoljub (2003). Le fédéralisme de l’ancienne Yougoslavie revisité. *Revue Internationale de Politique Comparée*, X(1): 41–50.
- Popovic, Dragoljub (2021). *Constitutional history of Serbia*. Paderborn: Brill.
- Sartori, Đovani (2003). *Uporedni ustavni inženjering: strukture, podsticaji i ishodi*. Prevela s italijanskog: Maja Miličević. Beograd: Filip Višnjić.
- Temperley, Harold W. V. (1919). *History of Serbia*, London; G. Bell and Sons Ltd., 359 p.
- The Encyclopedia Britannica* (1911). Vol. XXIV, New York.

ЕЛЕКТРОНСКИ ИЗВОРИ

Mišljenje br. 2–4, 11. januar 1992. Доступно на: <https://www.pfsa.unsa.ba/pf/wp-content/uploads/2024/10/Odabrana-misljenja-Badinterove-komisije.pdf>. Приступљено: 27. 7. 2025.

EUROPEAN SUITABILITY ON AN EXAMPLE OF A BOOK
FROM THE CONSTITUTIONAL HISTORY OF SERBIA

by

MARKO PAVLOVIĆ

University of Kragujevac, Faculty of Law

Jovana Cvijića 1, Kragujevac, Serbia

srbilica@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0002-0689-3052>

SUMMARY: The critical study (created on the occasion of the book *Constitutional History of Serbia*, written by D. Popović) contains two dimensions. On one hand, examples are presented of Euro-suitability, which is reflected in pandering to “European” stereotypes and prejudices about Serbs, their history and constitutionality. In parallel with examples of European suitability, the author points out how the *Constitutional History of Serbia* should be written: what sources and literature must be used, and what the real situation was, which is quite different from that which comes from a Euro-suitability perspective. As examples of “European suitability”, the author cites, for example, the explanation of the construction of the Serbian nation without mentioning the Middle Ages; “finding” Locke’s and the American triad of life – liberty – property in Grujović’s and Vuk’s texts; presenting Serbian interests as the evil of Serbian nationalism; presenting Yugoslav, respectively Croatian stances as scientific truth; the unquestionable benevolence of European interventions; the constitutional development of Serbia towards attaining European virtue. As a special form of Euro-suitability, the author cites the citation of expressions from Serbian Cyrillic documents in Croatian Latin. The author concludes that Popović’s (Euro-suitable) *Constitutional History of Serbia* is dry, anemic, poor, crippled and boring. However, the constitutional history of Serbia, if not the most colorful and richest among all the constitutional histories of the world, is certainly one of them. It had its martyrs, its political “yes-sayers” and “constitution-devourers”; the entire history of European constitutionalism was refracted in it.

KEYWORDS: nation-building; events; constitution; triad life – liberty – property; “international community”; “Arise Serbia”